

कर्नाटक सरकार

माय-मराठी

9

मराठी प्रथम भाषा
MARATHI FIRST LANGUAGE

Part - 1

इयत्ता नववी

KARNATAKA TEXT BOOK SOCIETY (R.)

6th Cross, Malleshwaram,
Bengaluru - 560 003.

PREFACE

The Textbook Society, Karnataka has been engaged in producing new textbooks according to the new syllabi which in turn are designed on NCF – 2005 since June 2010. Textbooks are prepared in 12 languages; so they serve as the media of instruction. From standard 1 to 4 there is the EVS, mathematics and 5th to 10th there are three core subjects namely mathematics, science and social science.

NCF – 2005 has a number of special features and they are:

- ❖ connecting knowledge to life activities.
- ❖ learning to shift from rote methods.
- ❖ enriching the curriculum beyond textbooks.
- ❖ learning experiences for the construction of knowledge.
- ❖ making examinations flexible and integrating them with classroom experiences.
- ❖ caring concerns within the democratic policy of the country.
- ❖ making education relevant to the present and future needs.
- ❖ softening the subject boundaries- integrated knowledge and the joy of learning.
- ❖ the child is the constructor of knowledge.

The new books are produced based on three fundamental approaches namely.

Constructive approach, Spiral Approach and Integrated approach.

The learner is encouraged to think, engage in activities, master skills and competencies. The materials presented in these books are integrated with values. The new books are not examination oriented in their nature. On the other hand they help the learner in the all round development of his/her personality, thus help him/

her become a healthy member of a healthy society and a productive citizen of this great country, India.

The most important objectives of teaching language are listening, speaking, reading, writing and reference work. These skills have been given a lot of importance in all the language textbooks. Along with the inculcation of these skills, fundamental grammar, opportunities for learners to appreciate beauty and imbibe universal life values have been integrated in language textbooks. When learners master these competencies, they would stop studying textbooks for the sake of passing examinations. In order to help learners master these competencies, a number of paired and group activities, assignments and project work have been included in the textbooks. It is expected that these activities would help learner master communicative skills. Ultimately, it is expected that students master the art of learning to learn and make use of these competencies in real life.

The Textbook Society expresses grateful thanks to the chairpersons, writers, scrutinisers, artists, staff of DIETs and CTEs and the members of the Editorial Board and printers in helping the Text Book Society in producing these textbooks. A few works of some writers and poets have been included in these textbooks. The textbook society is extremely grateful to them for giving their consent for the inclusion of these pieces in the textbooks.

Nagendra Kumar
Managing Director
Karnataka Textbook Society®
Bengaluru, Karnataka

Prof G S Mudambadithaya
Coordinator
Curriculum Revision and Textbook Preparation
Karnataka Textbook Society®
Bengaluru, Karnataka

मनोगत

विद्यार्थी / शिक्षक बंधूनों !

नववी मराठी प्रथम भाषा पाठ्यपुस्तक आपल्या हाती देताना आम्हाला मनापासून आनंद होत आहे.

एन.सी.ई.आर.टी.च्या 2005 च्या नव्या अभ्यासक्रमानुसार कर्नाटक पाठ्यपुस्तक संघाने अभ्यासक्रमाची रूपरेषा ठरविलेली आहे. त्यानुसार हा अभ्यासक्रम पाठ्यपुस्तक मंडळाने तयार केलेला आहे.

हा अभ्यासक्रम तयार करताना श्रवण, भाषण, वाचन व लेखन ही जी मराठी भाषेची उद्दिष्टे आहेत त्या उद्दिष्टांना येथे प्राधान्य देण्यात आले आहे. त्यानुसारच गद्यपाठ व पद्यपाठ घेण्यात आले आहेत. स्वाध्याय व उपक्रमाची रचनाही त्यास अनुसरून करण्यात आली आहे.

हा अभ्यासक्रम तयार करताना मराठी साहित्याचा ऐतिहासिक, सामाजिक, वैचारिक आणि साहित्यिक अशा सर्व दृष्टिकोनातून विचार करण्यात आला आहे. विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व संस्कारसंपन्न व्हावे यासाठी विविध स्वरूपाच्या जीवनमूल्यांचे दर्शन या पुस्तकातून त्यांना घडावे असा प्रयत्न केलेला आहे. विद्यार्थ्यांनी जीवनाकडे व समाजाकडे पाहताना वैज्ञानिक दृष्टिकोन बाळगावा तसेच पर्यावरण संवर्धन, सामाजिक समता व राष्ट्रीय एकात्मता यांची जाणीव त्यांनी करून घ्यावी म्हणजे लोकशाहीला पोषक ठरणारे विचार व कृती यांना आपोआपच प्राधान्य मिळेल असे वाटते. याशिवाय प्राचीन, अर्वाचीन व आधुनिक काळातील साहित्याचाही या अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात आला आहे.

हे पाठ्यपुस्तक परिपूर्ण करण्यासाठी पाठ्यपुस्तक मंडळाने सर्वतोपरीने प्रयत्न केले आहेत. नजरचुकीने या पाठ्यपुस्तकात काही त्रुटी राहणे शक्य आहे. अशा काही त्रुटी निदर्शनास आणल्यास पुढील आवृत्तीत नक्कीच सुधारणा केली जाईल.

आपल्याला हे पाठ्यपुस्तक आवडेल असा विश्वास आहे.

—पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ

Text Book Preparation Committee

Chairman	:	Shri Suresh Vasantrao Patil, Jyoti Pre.University College, Belagavi.
Members	:	1. Smt. Rashmi Gopalrao Kulkarni, Vidyamandir High School, Nipani, Tal. Chikodi, Dist. Belagavi. 2. Shri Prabhakar Balkrishna Shimpukade, Shri G.M.Sankpal High School Shirpewadi, Tal. Chikodi, Dist. Belagavi. 3. Shri Pundalik Devappa Patil, Karmaveer Bhaurao Patil High School Gojage, Tal. & Dist. Belagavi. 4. Shri Sunil Mukundrao Kulkarni, R.D. High School Chikodi, Dist. Belagavi. 5. Smt. Vasanti Ram Mali, V.S.M.'s G.I.Bagewadi Boys High School Nipani Tal. Chikodi, Dist. Belagavi.
Scrutinizer	:	Prof. Vasant Anant Kulkarni H.O.D. in Marathi M.M. Arts and Commerce College, Khanapur, Dist. Belagavi.
Artist	:	Shri Raju Shankar Bades P.J.N. High School, Kalloli, Tal. Gokak, Dist. Belagavi.
Chief Co-ordinator	:	Prof. G. S. Mudambadithaya, Retired Joint Director, Pre University Board. Bengaluru.
Advisors	:	Sri. Narasimhaiah Managing Director Karnataka Text Book Society, Bengaluru. Sri. C. Nagamani Deputy Director Karnataka Text Book Society, Bengaluru.
Programme Co-ordinator	:	Smt. Chandrakala Assistant Director, Karnataka Text Book Society, Bengaluru.

ಪರಿಷ್ಕರಣೆ ಕುರಿತು

ಒಂದರಿಂದ ಹತ್ತನೇ ತರಗತಿಯ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಮಾನ್ಯ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿಯವರೂ ಅರ್ಥಸಚಿವರೂ ಆಗಿರುವ ಶ್ರೀ ಸಿದ್ದರಾಮಯ್ಯನವರು ತಮ್ಮ 2014-15 ರ ಬಜೆಟ್‌ನಲ್ಲಿ ತಜ್ಞರ ಸಮಿತಿಯನ್ನು ರಚಿಸುವ ಘೋಷಣೆ ಮಾಡಿದರು. ತಜ್ಞರು ಅನುಸರಿಸಬೇಕಾದ ಮೂಲ ಆಶಯವನ್ನು ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದರು: “ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಾಮರಸ್ಯ, ನೈತಿಕಮೌಲ್ಯಗಳು, ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವಿಕಸನ, ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಮತ್ತು ವೈಚಾರಿಕ ಮನೋಭಾವ, ಜಾತ್ಯತೀತತೆ ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಬದ್ಧತೆಗಳಿಗೆ ಅನುವಾಗುವಂತೆ ತಜ್ಞರ ಸಮಿತಿಯನ್ನು ಪುನರ್ ರಚಿಸಲಾಗುವುದು” - ಇದು ಬಜೆಟ್ ಭಾಷಣದಲ್ಲಿ ಸಾದರಪಡಿಸಿದ ಆಶಯ.

ಆನಂತರ ಶಿಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯು ಒಂದರಿಂದ ಹತ್ತನೇ ತರಗತಿಯವರೆಗಿನ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳ ಪರಿಷ್ಕರಣೆಗಾಗಿ 27 ಸಮಿತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ ದಿನಾಂಕ: 24.11.2014 ರಂದು ಆದೇಶಹೊರಡಿಸಿತು. ಈ ಸಮಿತಿಗಳು ವಿಷಯವಾರು ಮತ್ತು ತರಗತಿವಾರು ಮಾನದಂಡಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ರಚಿತವಾದವು. ವಿವಿಧ ಪಠ್ಯವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ತಜ್ಞರು, ಅಧ್ಯಾಪಕರು ಈ ಸಮಿತಿಗಳಲ್ಲಿದ್ದಾರೆ. ಈಗಾಗಲೇ ಲಿಖಿತವಾಗಿ ಬಂದಿರುವ ಅನೇಕ ಆಕ್ಷೇಪಗಳು ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣೇಷಣೆಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿ, ತಪ್ಪು ಒಪ್ಪುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ನಿರ್ಣಯಿಸಿ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಪರಿಷ್ಕರಿಸುವ ಹೊಣೆಹೊತ್ತ ಈ ಸಮಿತಿಗಳಿಗೆ ‘ಅಗತ್ಯವಿದ್ದಲ್ಲಿ ಪಠ್ಯವಸ್ತುವನ್ನು ಪರಿಷ್ಕರಿಸಿ ನಂತರ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಪರಿಷ್ಕರಿಸುವ’ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು 24.11.2014ರ ಆದೇಶದಲ್ಲೇ ನೀಡಲಾಗಿತ್ತು. ಆನಂತರ 19.09.2015 ರಂದು ಹೊಸ ಆದೇಶ ಹೊರಡಿಸಿ ‘ಅಗತ್ಯವಿದ್ದಲ್ಲಿ ಪುನರ್ ರಚಿಸುವ’ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ನೀಡಲಾಯಿತು. ಹೀಗೆ ಸಮಗ್ರ ಪರಿಷ್ಕರಣೆಗೊಂಡ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು 2016-17 ರ ಬದಲು 2017-18ನೇ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೊಳಿಸಲಾಗುವುದೆಂದು ಇದೇ ಆದೇಶದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಲಾಯಿತು.

ಅನೇಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳೂ ಸಂಘಟನೆಗಳೂ ಸ್ವಯಂಪ್ರೇರಿತರಾಗಿ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳ ಮಾಹಿತಿದೋಷ, ಆಶಯದೋಷಗಳನ್ನು ಪಟ್ಟಿಮಾಡಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಚಿವರಿಗೆ, ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕ ಸಂಘಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿದ್ದರು. ಅವುಗಳ ಪರಿಶೀಲನೆಮಾಡಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ಸಮಿತಿಗಳಾಚೆಗೆ ಅನೇಕ ಸಂವಾದಗಳನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಿ ವಿಚಾರ ವಿನಿಮಯ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದೇವೆ. ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಮತ್ತು ಪ್ರೌಢಶಾಲಾ ಅಧ್ಯಾಪಕರ ಸಂಘಗಳ ಜೊತೆ ಚರ್ಚಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಪ್ರಶ್ನಾವಳಿ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿ ಅಧ್ಯಾಪಕರಿಗೆ ಕಳಿಸಿ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಧ್ಯಾಪಕರು, ವಿಷಯಪರಿವೀಕ್ಷಕರು ಮತ್ತು ಡಯಟ್ ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸಭೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿ ವಿಶ್ಲೇಷಣಾತ್ಮಕ ಅಭಿಮತಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಲಾಗಿದೆ. ವಿಜ್ಞಾನ, ಸಮಾಜವಿಜ್ಞಾನ, ಗಣಿತ, ಭಾಷೆ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ತಜ್ಞರಿಗೆ ಮೊದಲೇ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿ ಆನಂತರ ಸಭೆ ನಡೆಸಿ ಚರ್ಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಹಿಳಾ ಸಂಘಟನೆ ಹಾಗೂ ವಿಜ್ಞಾನ ಸಂಬಂಧಿ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಆಹ್ವಾನಿಸಿ ಚಿಂತನೆ

ನಡೆಸಲಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲಾ ಮೂಲಗಳಿಂದ ಪಡೆದ ಅರಿವಿನ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಅಗತ್ಯವಿದ್ದಕಡೆ ಪರಿಷ್ಕರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಬಹುಮುಖ್ಯವಾದ ಇನ್ನೊಂದು ಸಂಗತಿಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಬೇಕು. ಕೇಂದ್ರೀಯ ಶಾಲಾ (N.C.E.R.T) ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳ ಜೊತೆ ರಾಜ್ಯದ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ತೌಲನಿಕವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ನೀಡಲು ವಿಜ್ಞಾನ, ಗಣಿತ ಮತ್ತು ಸಮಾಜವಿಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ತಜ್ಞರ ಮೂರು ಸಮಿತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಸಮಿತಿಗಳು ನೀಡಿದ ತೌಲನಿಕ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ಮತ್ತು ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ರಾಜ್ಯ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳ ಗುಣಮಟ್ಟವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೇಂದ್ರೀಯ ಶಾಲಾ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳಿಗಿಂತ ನಮ್ಮ ರಾಜ್ಯದ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳ ಗುಣಮಟ್ಟ ಕಡಿಮೆಯಾಗದಂತೆ ಕಾಯ್ದುಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಆಂಧ್ರ, ತಮಿಳುನಾಡು, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳ ಜೊತೆ ನಮ್ಮ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಇನ್ನೊಂದು ಸ್ಪಷ್ಟನೆಯನ್ನು ನೀಡಲು ಬಯಸುತ್ತೇನೆ. ನಮ್ಮ ಸಮಿತಿಗಳು ಮಾಡಿರುವುದು ಪರಿಷ್ಕರಣೆಯೇ ಹೊರತು ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳ ಸಮಗ್ರ ರಚನೆಯಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈಗಾಗಲೇ ರಚಿತವಾಗಿರುವ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳ ಸ್ವರೂಪಕ್ಕೆ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಧಕ್ಕೆಯುಂಟುಮಾಡಿಲ್ಲ. ಲಿಂಗತ್ವ ಸಮಾನತೆ, ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಪ್ರಾತಿನಿಧ್ಯ, ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಮಗ್ರತೆ, ಸಮಾನತೆ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಾಮರಸ್ಯಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಪರಿಷ್ಕರಣೆಗಳು ನಡೆದಿವೆ. ಹೀಗೆ ಪರಿಷ್ಕರಿಸುವಾಗ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪಠ್ಯಕ್ರಮ ಚೌಕಟ್ಟು ಮತ್ತು ರಾಜ್ಯ ಪಠ್ಯಕ್ರಮ ಚೌಕಟ್ಟುಗಳನ್ನು ಮೀರಿಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಸಬಯಸುತ್ತೇನೆ: ಜೊತೆಗೆ ನಮ್ಮ ಸಂವಿಧಾನದ ಆಶಯಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಮಿತಿಗಳು ಮಾಡಿದ ಪರಿಷ್ಕರಣೆಯನ್ನು ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಪರಿಶೀಲಿಸಲು ವಿಷಯವಾರು ಉನ್ನತ ಪರಿಶೀಲನ ಸಮಿತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡೆದು ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಹೀಗೆ ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ನಡೆದ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ತಮ್ಮನ್ನು ತಾವು ಸಂಪೂರ್ಣ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡ 27 ಸಮಿತಿಗಳ ಅಧ್ಯಕ್ಷರು ಮತ್ತು ಸದಸ್ಯರನ್ನು ಹಾಗೂ ಉನ್ನತ ಪರಿಶೀಲನಾ ಸಮಿತಿಯ ಸಮಸ್ತರನ್ನು ಕೃತಜ್ಞತೆಯಿಂದ ನೆನೆಯುತ್ತೇವೆ. ಅಂತೆಯೇ ಸಮಿತಿಗಳ ಕೆಲಸ ಸುಗಮವಾಗಿ ನಡೆಯುವಂತೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆಮಾಡಲು ಕಾರ್ಯಕ್ರಮ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ದುಡಿದ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕ ಸಂಘದ ಎಲ್ಲಾ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನೂ ನೆನೆಯುತ್ತೇವೆ. ಸಹಕರಿಸಿದ ಸಿಬ್ಬಂದಿಗೂ ನಮ್ಮ ವಂದನೆಗಳು. ಅಭಿಪ್ರಾಯ ನೀಡಿ ಸಹಕರಿಸಿದ ಸರ್ವ ಸಂಘಟನೆಗಳು ಮತ್ತು ತಜ್ಞರಿಗೆ ಧನ್ಯವಾದಗಳು.

ಎಂ. ಪಿ. ಮಾದೇಗೌಡ

ವ್ಯವಸ್ಥಾಪಕ ನಿರ್ದೇಶಕರು
ಕರ್ನಾಟಕ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕ ಸಂಘ (ರಿ.)
ಬೆಂಗಳೂರು

ಪ್ರೊ. ಬರಗೂರು ರಾಮಚಂದ್ರಪ್ಪ

ಸರ್ವಾಧ್ಯಕ್ಷರು
ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕ ಪರಿಷ್ಕರಣ ಸಮಿತಿ
ಕರ್ನಾಟಕ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕ ಸಂಘ (ರಿ.)
ಬೆಂಗಳೂರು

ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕ ಪರಿಷ್ಕರಣ ಸಮಿತಿಗಳ ವಿವರ

ಸರ್ವಾಧ್ಯಕ್ಷರು

ಪ್ರೊ. ಬರಗೂರು ರಾಮಚಂದ್ರಪ್ಪ : ರಾಜ್ಯ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕ ಪರಿಷ್ಕರಣ ಸಮಿತಿ, ಕರ್ನಾಟಕ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕ ಸಂಘ(ರಿ), ಬೆಂಗಳೂರು.

ಪರಿಷ್ಕರಣ ಸಮಿತಿ

ಅಧ್ಯಕ್ಷರು

ಶ್ರೀಮತಿ ಎಸ್.ವಿ. ದೇಶಪಾಂಡೆ : ಸಹಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಆರ್.ಪಿ.ಡಿ ಕಾಲೇಜ್, ಬೆಳಗಾವಿ.

ಸದಸ್ಯರು

ಶ್ರೀಮತಿ ಕಿಶೋರಿ ಡಿ. ಚೋಪಿ : ನಿವೃತ್ತ ಸಹಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಮರಾಠಿ ವಿಭಾಗ, GI ಬಾಗೇವಾಡಿ ಕಾಲೇಜು, ನಿಪ್ಪಾಣಿ.

ಪ್ರೊ.ಎಸ್.ಎಸ್. ಚೌಹಾನ್ : ಸಹಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು ಮರಾಠಿ ವಿಭಾಗ, ಮರಾಠಿ ಮಂಡಲ ಕಾಲೇಜು, ಬೆಳಗಾವಿ.

ಶ್ರೀಮತಿ. ಅಲಿಕಾ ಮುತ್ಯೇಕರ್ : ಸಹಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಮರಾಠಿ ಮಂಡಲ ಕಾಲೇಜು.

ಡಾ.ಎಸ್.ಎಂ ರಾಯಮಾನಿ : ಸಹಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಕೆ.ಎಲ್.ಇ, ಬಿ.ಕೆ ಕಾಲೇಜು, ಚಿಕ್ಕೋಡಿ.

ಶ್ರೀ. ಪ್ರಕಾಶ್ ಬಿ. ನಾಗರೈ : ನಿವೃತ್ತ ಶಿಕ್ಷಕರು, ಮುನಿಸಿಪಲ್ ಪ್ರೌಢಶಾಲೆ, ನಿಪ್ಪಾಣಿ, ಚಿಕ್ಕೋಡಿ ತಾ. ಬೆಳಗಾವಿ ಜಿಲ್ಲೆ.

ಉನ್ನತ ಪರಿಶೀಲನ ಸಮಿತಿ

ಶ್ರೀ ಸರಜು ಕಾಟ್ಕರ್ : ಮಹಾಂತೇಶ್ ನಗರ, ಬೆಳಗಾವಿ.

ಶ್ರೀ ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಮಾರುತಿ ಮರಾಠಿ : ಶ್ರೀಕಲ್ಪ, ಶಾಂತಿ ನಿಕೇತನ, ಟೀಚರ್ಸ್ ಕಾಲೋನಿ, ಬೆಳಗಾವಿ.

ಡಾ. ಗೋಪಾಲ್. ಎಸ್. ಮಹಾಮುನಿ : ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಶಾಂತಿನಗರ, ಚಿಕ್ಕೋಡಿ ತಾ. ಬೆಳಗಾವಿ ಜಿಲ್ಲೆ.

ಅಲಿಯಾಸ್ ಸುತಾರ್

ಸಲಹೆ ಮತ್ತು ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ:

ಶ್ರೀ ಎಂ. ಪಿ. ಮಾದೇಗೌಡ : ವ್ಯವಸ್ಥಾಪಕ ನಿರ್ದೇಶಕರು, ಕರ್ನಾಟಕ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕ ಸಂಘ(ರಿ), ಬೆಂಗಳೂರು

ಶ್ರೀಮತಿ ಎಂ. ಡಿ. ಉಷಾ : ಉಪನಿರ್ದೇಶಕರು, ಕರ್ನಾಟಕ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕ ಸಂಘ(ರಿ), ಬೆಂಗಳೂರು

ಕಾರ್ಯಕ್ರಮ ಸಂಯೋಜಕರು:

ಎಲ್. ಶಂಕರೇಗೌಡ, : ಸಹಾಯಕ ನಿರ್ದೇಶಕರು, ಕರ್ನಾಟಕ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕ ಸಂಘ(ರಿ), ಬೆಂಗಳೂರು

अनुक्रमणिका

गद्य

अ. क्र.	पाठाचे नाव	साहित्य प्रकार	लेखक / लेखिका	पृष्ठ क्र.
1.	गुराख्याचे नेत्रपतन	प्राचीन गद्य	म्हाईभट्ट	1
2.	राजे लोकीं बहुत सगुण असावें	आज्ञापत्र	रामचंद्रपंत अमात्य	5
3.	पोट	लघुनिबंध	वि.स. खांडेकर	10
4.	कर्णाचे शल्य	नाट्यउतारा	वि.वा. शिरवाडकर	15
5.	एनाक्षीमिया आणि वाधीण	वन्यजीवन कथा	मारुती चितमपल्ली	24
6.	ओळख	ललित लेख	शांता शेळके	29

पद्य

अ. क्र.	कवितेचे नाव	साहित्य प्रकार	कवी / कवयित्री	पृष्ठ क्र.
1.	अभंग त्रिदल	प्राचीन पद्य	संत गोरा कुंभार मुक्ताबाई, नामदेव	35
2. ♦	सत्वर पाव गे मला	भारूड	संत एकनाथ	41
3.	सुश्लोक वामनाचा	पंडिती काव्य	वामन पंडित	44
4.	फटका	फटका	अनंत फंदी	51
5.	अखंड	अखंड	महात्मा जोतीराव फुले	55
6. ♦	प्रेमस्वरूप आई	भावकविता	माधव ज्युलियन	58
7.	व्याकरण, लेखन,			61

♦ अशी खूण असलेल्या कविता पाठांतरासाठी आहेत.

१. गुराख्याचे नेत्रपतन

म्हाइंभट्ट

परिचय :

म्हाइंभट्ट (मृत्यू 1303) हे महानुभावपंथाचे निष्ठावंत अनुयायी व संप्रदायाचे प्रवर्तक होते. महानुभाव वाङ्मयातील आद्य ग्रंथकार व चरित्रकार होते. नगर जिल्ह्यातील सराळे गावचे राहणारे होते. ते पांडित्याच्या बाबतीत 'अपरसूर्यच' होते. त्यांनी श्री चक्रधरस्वामींचा अनुग्रह घेतला होता. ते त्यांचे शिष्य झाले. श्री गोविंदप्रभु हे श्री चक्रधरांचे गुरु होते. म्हाइंभट्टांना श्री गोविंदप्रभुंचे सान्निध्य लाभले होते. चक्रधरांच्या निर्वाणानंतर त्यांनी नागदेवाचार्यांच्या सहकार्याने परिश्रमपूर्वक त्यांच्या आठवणी जमा करून 'लीळाचरित्र' या ग्रंथाचे लेखन केले. त्यांनी महानुभावपंथाच्या तत्त्वज्ञानाच्या व आचारधर्माच्या प्रसारासाठी ग्रंथलेखन केले. तत्कालीन सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन समजण्याच्या दृष्टीने 'लीळाचरित्र' ग्रंथ महत्त्वाचा ठरतो. यात एकूण 1509 लीळा आहेत. त्यांचे 'श्री गोविंदप्रभुचरित्र' व काही 'आरत्या' असे साहित्य प्रसिद्ध आहे.

हा उतारा श्री भालचंद्र सोहनी यांनी संपादित केलेल्या 'लीळाचरित्र एकांक' या पुस्तकातून घेतला आहे. त्यातील ही 36 वी लीळा आहे. लाच खाणाऱ्या गुराख्याला पळून जाताना, त्याला अडवून सर्व लोकांनी मारले. मारताना त्याच्या डोळ्याला जखम झाली. श्री चक्रधरस्वामींनी त्याचा डोळा बरा केला. एखाद्या व्यक्तीने गुन्हा केला तर त्याला शिक्षा झाली पाहिजे. व शिक्षेबरोबर त्याच्यावर प्रेमही केले पाहिजे. ही शिकवण या लीळेतून मिळते.

(मूल्य - दया, प्रेम)

दोही गावामध्ये वृक्षातळि आसन : खीरारी एकु दाटुनि सीवारु चारी : तयासि गांवीचे (लोकु) लांचु देति: मग : तो गोरूवे परती : तैसेंचि तीए गावी सीवारु चारुं लागला: बोंब जाली : धावणें निगालें गोसावीं ही बीजें केलें : गोसावीं तळुसुति केली : सर्वजें म्हणीतलें : हें जैसे तेयाचे आठावेठीचें पाइक : ऐसें हें पुढां पुढां वाढीनलें : एकी वासना : खीरारीया भांडण जालें : वारितां खीरारी धरेना : आणि गोसावी चडकणा हाणैणि तेयाचा डोळा खालि पाडीला : आणि : कळि समलीं मग श्रीकरी डोळा घेउनि लावीला: श्रीमुखीचेया तांबूळाची पींड बांधलीं : डोळा निकाळ जाला : मग तेथौनि बीजें केलें ॥

शब्दार्थ व टीपा :

- खीरारी - गुराखी ■ दाटुन - दामटुन, घुसवून ■ सीवारु - रानात, शेतात ■ चारी - चारत असे ■ गोरूवे - गुराखी
- परती - परत आला ■ तयासि - त्याला ■ लांचु देति - लाच देतात ■ बोंब जाली - दोन गटात

भांडण झाले ■ धावणे निगाले - (त्याला पकडायला) धावपळ सुरू झाली. ■ पींड बांधणे - जखम बांधणे ■ तळसुति - कंबर कसून ■ पुढां पुढां - पुढे पुढे ■ वाढीनलें - पळत असता ■ बीजे करणे- जाणे ■ निकाळ जाला - बरा झाला ■ तांबूळ - विडा ■ चडकणा - हाताचा प्रहार करून ■ दामटून - घुसकळ

टीपा :

लीळाचरित्र : एकांक - यामध्ये श्री चक्रधरस्वामींच्या आठवणी लिहिलेल्या आहेत. या आठवणी एकांक, पूर्वार्ध व उत्तरार्ध अशा तीन भागात आहेत. एकांकातील श्रीचक्रधर हे आपल्याला संसारी माणसासारखे सामान्य, रागलोभ असणारे वाटतात. जीवनातील पुत्र, पती, मित्र, खेळगडी, सेवक, कैदी, मुक्तिदाता अशा विविध नात्यांच्या अनुषंगाने त्यांचे दर्शन आपल्याला घडते. प्रथम माणूस आणि नंतर अवतार या क्रमामुळे त्यांचे व्यक्तित्व आपल्याला भावते.

अनुवाद : एकदा श्री चक्रधरस्वामी, गावच्या शिवेवर असलेल्या एका वृक्षाखाली बसले होते तेथे एक गुराखी चोरून आपली गुरे दुसऱ्याच्या मालकीच्या जागेत चारीत असे याबद्दल त्यास लाच मिळत असे तेव्हा गावातील दोन गटात भांडण जुंपले. त्यास पकडण्यासाठी धावपळ सुरू झाली. जणू काही श्रीचक्रधरच त्या गटापैकी एक होत. तो गुराखी पुढे पळत असता चक्रधरांनी कंबर कसून त्याचा पाठलाग केला व तो आटोक्यात येत नाहीसे पाहून गुराख्यास धडा शिकविण्यासाठी स्वतः चक्रधरांनी हाणामारीत भाग घेतला, त्यावेळी त्यांच्याकडून गुराख्याच्या डोळ्यास सपाटून मार बसला. डोळा कामातूनच गेला, याबद्दल वाईट वाटून लगेच त्यांनी आपल्या तोंडातील तांबूळ त्याच्या डोळ्यावर बांधून तो डोळा परत नीट करून दिला. जशास तसे वागावे पण दुःखितावर प्रेमही करावे ही शिकवण पटवून देऊन श्री चक्रधरस्वामी पुढील मुक्कामास गेले.

स्वाध्याय :

प्र.1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

(अ) महानुभावपंथाचे संस्थापक हे होते.

(अ) श्री गोविंदप्रभु	(ब) बाईदेवबास
(क) श्री चक्रधरस्वामी	(ड) म्हाइंभट्ट

(आ) म्हाइंभट्ट येथे राहणारे होते.

(अ) पैठण	(ब) आळंदी
(क) सराळे	(ड) सौंदल

(इ) लीळाचरित्र ग्रंथात यांच्या आठवणी आहेत.

(अ) श्रीकृष्ण	(ब) श्री चक्रधरस्वामी
(क) श्री गोविंदप्रभु	(ड) श्रीराम

(ई) 'गुराख्याचे नेत्रपतन' हा उतारा यांनी संपादित केलेल्या पुस्तकातून घेतला आहे.

(अ) शं.गो. तुळपुळे

(ब) लीना सोहनी

(क) भालचंद्र सोहनी

(ड) डॉ. यू.म. पठाण

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

(अ) श्री चक्रधरस्वामी कोठे बसले होते?

(आ) श्री चक्रधरांनी कोणाचा पाठलाग केला?

(इ) गुराख्याने कोणता अपराध केला होता?

(ई) गुराख्याला शिक्षा देण्यासाठी चक्रधरांनी काय केले?

(उ) या लीळेतून कोणता संदेश मिळतो ?

प्र.3 (रा) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

(अ) तयासि गावीचे (लोक) लांचु देति :

(आ) आणि : कळि समलीं मग श्रीकरी डोळा घेउनि लावीला :

(इ) धावणे निगाले गोसावी ही बीजे केले :

प्र.4 (था) खालील प्रश्नांची पाच ते सहा ओळीत उत्तरे लिहा.

(अ) गावात भांडण का निर्माण झाले?

(आ) चक्रधरांनी गुराख्याला पकडण्याचा प्रयत्न का केला?

(इ) चक्रधरांनी त्या गुराख्याला धडा शिकविण्यासाठी काय केले?

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नांची आठ ते दहा ओळीत उत्तरे लिहा.

(अ) श्री चक्रधरांनी गुराख्याचा जखमी झालेला डोळा कसा बरा केला?

(आ) या पाठाचा सारांश लिहा.

भाषाभ्यास :

प्रमाण मराठी भाषेत लिहा.

(अ) दोही गावामध्ये वृक्षातळि आसन:

(ब) खीरारी एकु दाटुनि सीवारु चारी:

(क) गोसावी चडकणा हाणौणि तेयाचा डोळा खालि पाडीला:

(ड) श्रीमुखीचेया तांबूळाची पींड बांधली:

(इ) डोळा निकाळ जाला:

उपक्रम :

- प्रा. भालचंद्र सोहनी यांचे 'लीळाचरित्र एकांक' हे पुस्तक वाचा.
- समर्थ रामदासस्वामींच्या 'सज्जनगड' येथील मठाला भेट द्या.
- श्रीकृष्णाच्या बालक्रीडेचे वर्णन असलेले वामनपंडितांचे 'वनसुधा' हे काव्य वाचा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा.

अनसूया	अभिजित	अधीक्षक
उज्ज्वल	उल्हास	अध्याहृत

२. राजे लोकीं बहुत सगुण असावें

रामचंद्रपंत अमात्य

परिचय :

रामचंद्रपंत नीलकंठ अमात्य (1650-1733) हे शिवकालीन मुत्सद्दी लेखक होत. त्यांचे वडील नीलकंठ उर्फ निळो सोनदेव अमात्य, हे इ.स. 1647 च्या सुमारास शिवाजी महाराजांचे अमात्य झाले. त्यांचे इ.स 1672 मध्ये निधन झाले. त्यानंतर त्यांचे चिरंजीव रामचंद्रपंतांनी छत्रपती शिवाजी महाराज, संभाजी राजे, राजाराम यांच्या कारकिर्दीत उत्तम प्रकारे कारभार सांभाळला. शिवरायांची ध्येये व राजनीतिविषयक धोरणे पुढे चालू ठेवून धन्यास व राज्यास सांभाळण्याचे महत्वाचे कार्य त्यांनी केले. ते धूर्त, अनुभवी व निःस्वार्थी होते. त्यांची दृष्टी सखोल व बारकाईची होती. त्यांना 'हुकुमतपन्हा' हा किताब मिळालेला होता. इ.स. 1714 साली राजारामाचा मुलगा श्रीराम शंभु छत्रपती गादीवर आल्यावर त्यांनी रामचंद्रपंतांकडून 'आज्ञापत्र' लिहून घेतले होते.

मध्ययुगातील मराठी गद्याच्या परंपरेत 'आज्ञापत्र' हा ग्रंथ अनन्यसाधारण असा आहे. शिवाजी महाराजांच्या राज्यकारभाराचे महत्त्व व वैशिष्ट्ये समजून घेण्यासाठी हा ग्रंथ उपयुक्त आहे. याची नऊ प्रकरणे आहेत. सर्व प्रजेचा नियंता राजा. त्याचे गुण, कर्तव्ये, कारभार, धर्मकारण, युद्ध, संरक्षण, व्यापार, सैन्य इ. विषयासंबंधीचे लेखन यात येते.

प्रस्तुत उतारा श्री प्र. न. जोशी यांनी संपादित केलेल्या 'आज्ञापत्र' या पुस्तकातून संक्षिप्त करून घेतलेला आहे. या उताऱ्यात राजाने कसे आचरण करावे, सेवकांची निवड कशी करावी यासंबंधीचे विवेचन आले आहे.

(मूल्य : कर्तव्यनिष्ठा)

प्रथम राजे लोकीं, सकल सृष्टि ईश्वरनिर्मित, सकलांचा नियंता ईश्वर, त्याने निर्माण केले. जनांमध्ये आपण एक परंतु पुष्कळांच्या प्रकृति भिन्न, त्यास एक नियम करून संरक्षणकर्ता नसतां परस्पर विरोध पावून नाशात पावतील असें न व्हावें. आपली सकल प्रजा निरुपद्रव होत्साती धर्मपथप्रवर्तक असावी, या प्रजेचे करुणेतत्व ईश्वरें संपूर्ण कृपानुग्रहें आपणांस राज्य दिलें आहे, या ईश्वराज्ञेस अन्यथा केल्याने ईश्वराचा क्षोभ होईल हें पूर्ण भय चित्तांत आणून राज्यपदारूढ न होतां सर्वकाल अप्रमत्त होऊन प्रजेच्या हितकार्यां सादर असावें. तसेंच आपले लाभालाभ ईश्वराधीन आहेत, ते कोणाच्यानें अन्यथा करवत नाहीत, हा दृढ निश्चय चित्तांत आणून, सर्वकाल ईश्वरास शरण असून, अंतरंगे पराधीन न होतां सेवक लोकीं केले सेवेची अवगणना न करितां, यथान्यायें, यथाधिकारें यथोचित सेवक लोकांचे मनोधारण करून वतविं. परंपरागत जो उत्तम,

वाडवडील आचरत आले असतील तोच धर्म आचरोन जेणेंकरून कीर्तिलाभ होय तेंच करावें, सकल कार्यांमध्ये अपकीर्तीचे भय बहुत वागवावें. ब्राह्मण, वैदिक, शास्त्रज्ञ, निस्पृह, अयाचित, वनवासी, तपस्वी, सत्पुरुष, यांचेच ठायीं परमनिष्ठा धरून जे जे जेथें असतील तेथें त्यांचे योगक्षेमाचा निर्वाह करून देऊन सर्व प्रकारें संतुष्ट करून आपले कल्याणभिवृद्धीविषयीं आशीर्वाद संपादित जावा. वेषधारी, फकीर, जोगी, जंगमादि जे केवळ भुताटकी करून फिरणारे यांचा विश्वास न धरितां, मोह न पावतां, अल्प, स्वल्प भिक्षा देऊन परभारें वाटेस लावावे. तपस्वी, शीघ्रकोपी यांचा सहवास न करितां दुरूनच त्यांचा परामृष करून ते संतोषरूप राहत, आशीर्वाद देत, तें करावें. अंध, पंगु, आतुर, अनाथ, अनुत्पन्न जे असतील त्यांचे ठायी भूतदया धरून ते जिवंत असती जां, तों त्यांचा जीवनोपाय करून देऊन चालवीत जावें.

राजेलोकांहीं निदान युध्दाव्यतिरिक्त स्वशरीरसंरक्षणांविषयीं सर्वकाळ अत्यंत सावध असावें. पाकालय, जलस्थान, फलस्थान, वसनागार, आदिकरून हे नाजूक महाल, यांवरिहित आणखी कारखाने यांवर जे लोक ठेवणें ते परम विश्वासु पारंपर्यसेवक अलालुची, प्रामाणिक जे असतील ते परीक्षा करून ठेवून, ज्याचा अधिकार जो असतो त्याचेच हातें घेऊन अधिकारपत्वे सक्तांवर सारखा लोभ करून त्यास आपले योगक्षेमाविषयीं कोणाची अपेक्षा न पडे असा संतोष परामृष करून चालवावे.

तशीच जवळील सेवक अत्यंत विश्वासु, सुज्ञ, आपला मनोभिप्राय जाणून वर्तत, इंगितसंज्ञा जाणत, आणि शूर, दर्शनीय सलक्षणिक हतास्थ, निर्दय, आणि दुराग्रही दृष्टिचित्त नव्हत, असे परीक्षून ठेवावे. राजे लोकांस विनोदाचें व्यसन एकंदर नसावे. सुहृद झाले तरी सेवक लोक, त्यांसी विनोद करितां विनोदांत मर्यादा राहत नाही. तेव्हां आपली मर्यादा आपण उणी करून घेतली असे होतें.

आयव्यय विचार पाहून जेणेंकडून दिवसेंदिवस राज्यांत खजीना होय तें करावें. खजीना म्हणजे राज्याचे जीवन, पडले प्रसंगी खजीना असल्याने सर्व संकटांचा परिहार केला जातो. याकरितां हा अर्थ अगोदर चित्तांत आणून खजीना संग्रह करावा. याची बरी नजर करावी.

सेवक लोकांची वेतने नेमस्त करून त्याप्रमाणें बिलाकसूर पावावीं, कार्य विशेष केल्यानें अथवा कुटुंबी असल्यानें कांही बक्षीस म्हणोन द्यावे. तऱ्हेवाईक, शेरखोर, अमर्याद, बालभाष्य, व्यसनी, कुचोद्य, कुचाळ्या करणार व एका धन्यापासून हरामखोरी करून आला असेल, असे लोक हुजरातीत एकंदर ठेवूच नयेत. राजेलोकी लहान अथवा थोर कोणी एक सेवकाचा दोष मुखें उच्चारित जाऊं नये. आढळल्यास दुसऱ्याजवळ बोलू नये. आपल्याच चित्तांत ठेवून त्याचे परिहाराचा उपाय योजीत जावा.

शब्दार्थ व टीपा :

- धर्मपथप्रवर्तक - धर्माचरण करणारी ■ नियंता - नियंत्रण ठेवणारा ■ ईश्वराज्ञेस-ईश्वराच्या आज्ञेचे
- अन्यथा केल्याने - पालन न केल्यास ■ क्षोभ - अवकृपा ■ ऊहापोह-चर्चा ■ अप्रमत्त- नम्र

■ अवगणना - निंदा, अपमान ■ अव्याहत - सतत ■ योगक्षेम - चरितार्थ, उपजीविका ■ निर्वाह करणे - पार पाडणे ■ योगक्षेमाचा निर्वाह करणे - चरितार्थाची सोय करून देणे ■ पाकालय - स्वयंपाक घर ■ वसनागार - कपडे ठेवण्याची जागा ■ अलालुची - निर्लोभी ■ परामृष - परामर्श ■ हतास्थ - हलगर्जीपणा करणारे ■ मर्यादा - मान ■ उणी करणे - कमी करणे ■ कुचोद्य - कुचाळे करणे ■ शेरखोर - उन्मत्त ■ बिलाकसूर - बिनचूक ■ हुजरात- राजाचे खास सैन्य ■ नेमस्त करणे - नेमणूक करणे.

स्वाध्याय :

प्र.1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

(अ) 'राजे लोकीं बहुत सगुण असावे' या पाठाचे मूल्य हे आहे.

(अ) श्रद्धा	(ब) भक्ती
(क) कर्तव्यनिष्ठा	(ड) मानवता

(आ) 'आज्ञापत्र' या पुस्तकाचे संपादन यांनी केले.

(अ) डॉ.यू.म. पठाण	(ब) डॉ.वि.भि. कोलते
(क) प्र.न.जोशी	(ड) ग.प्र. प्रधान

(इ) 'आज्ञापत्र'चे लेखन यांनी केले.

(अ) छत्रपती शिवाजी महाराज	(ब) रामचंद्रपंत अमात्य
(क) कवि भूषण	(ड) कृष्णाजी शामराव

(ई) अमात्यांना हा किताब मिळाला.

(अ) पद्मश्री	(ब) हुकुमतपन्हा
(क) शौर्यपदक	(ड) सरकार

(उ) म्हणजे राज्याचे जीवन.

(अ) खजीना	(ब) जलसंपत्ती
(क) सैन्य	(ड) खनिजसंपत्ती

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- (अ) मराठ्यांच्या राज्याला संकटातून कोणी निभावून नेले ?
 (आ) परमेश्वराने याविश्वात प्रथम कोणाला निर्माण केले ?

- (इ) राजाने कशाचे भय बाळगावे ?
- (ई) राजाने कोणाचा सहवास दुरून करावा ?
- (उ) राजाने कशाविषयी अतिशय सावध राहावे ?
- (ऊ) कोणत्या सेवकांची नेमणूक करू नये ?
- (ए) राजाला कोणते व्यसन असू नये ?
- (ऐ) ईश्वराचा क्षोभ केव्हा होईल ?

प्र.3 (रा) खालील प्रश्नांची दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (अ) ईश्वराने राजास का निर्माण केले ?
- (आ) राजाने सेवकांची नेमणूक कशी करावी ?
- (इ) राजाला विनोदाचे व्यसन का नसावे ?
- (ई) राज्याच्या खजिन्याबद्दल कोणता विचार मांडला आहे ?

प्र.4 (था) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

- (अ) “राजे लोकास विनोदाचे व्यसन एकंदर नसावे.”
- (आ) खजीना म्हणजे राज्याचे जीवन.
- (इ) सकलकार्यामध्ये अपकीर्तीचे भय बहुत वागवावे.
- (ई) ‘राजे लोकी लहान अथवा थोर कोणी एक सेवकाचा दोष मुखे उच्चारित जाऊ नये.’”

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नांची पाच ते सहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- (अ) ब्राह्मण, वैदिक, शास्त्रज्ञ, सत्पुरुष इत्यादी लोकांबरोबर राजाने कसे वागावे ?
- (आ) पाकालय, जनस्थान, वसनागार, फलस्थान, कारखाने इत्यादी ठिकाणी नेमावयाचे सेवक कसे असावेत ?

प्र.6 (वा) खालील प्रश्नांची आठ ते दहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- (अ) परमेश्वराने राजालाच राज्य करण्यास का निर्माण केले ?
- (आ) राजाने सेवकांची नेमणूक परीक्षा करूनच का करावी ?
- (इ) आदर्श राजा कसा असावा ?

(ई) राज्य कारभार करताना राजाने कोणत्या गोष्टी ध्यानात ठेवाव्यात असे अमात्य सुचवितात ?

भाषाभ्यास :

(अ) वाक्प्रचारांचा अर्थ सांगून वाक्यात उपयोग करा.

योगक्षेमाचा निर्वाह करणे, उणी करणे, नेमस्त करणे.

(आ) समानार्थी शब्द लिहा.

योगक्षेम, अप्रमत्त, प्रमत्त, अवगणना, मर्यादा, निस्पृह.

(इ) विरुद्धार्थी शब्द लिहा.

शेरखोर, अपकीर्ती, अंध, अनाथ, विश्वास, संतुष्ट, व्यसनी.

उपक्रम :

- श्री प्र.न.जोशी संपादित 'आज्ञापत्र' हे पुस्तक वाचा.
- रणजित देसाई यांची श्री छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या जीवनावरील 'श्रीमान योगी' ही कादंबरी वाचा
- रायगडची सहल आयोजित करा.
- 'छत्रपती शिवाजी महाराज' यांच्या जीवनावर माहिती लिहा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा.

ऊहापोह	तज्ञ	संयुक्तिक
विकसित	भूमिपुत्र	अद्ययावत

३. पोट

वि.स.खांडेकर

परिचय :

विष्णू सखाराम खांडेकर हे (1898-1976) प्रतिभावंत, ध्येयवादी, जीवनवादी लेखक होत. त्यांचे 'सांजवात', 'सूर्यकमळे', 'प्रातःकाल' हे लघुकथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. 'दोन ध्रुव', 'उल्का', 'क्रौंच-वध', 'कांचनमृग' या गाजलेल्या कादंबऱ्या आहेत. 'चांदण्यात', 'सायंकाळ', 'वायुलहरी', 'मंजिऱ्या' हे लघुनिबंध संग्रह प्रसिद्ध आहेत. तसेच मराठीचा नाट्यसंसार, वनभोजन, गडकरी : व्यक्ती आणि वाङ्मय असे इतर लेखनही त्यांनी केले आहे. त्याग, ध्येयवाद, लोकशिक्षण, लोकरंजन ही त्यांच्या लेखनाची वैशिष्ट्ये. 'साहित्यकार जीवनाचा भाष्यकार असतो' या सुवचनाची प्रचीती त्यांच्या कादंबऱ्या वाचताना येते. त्यांच्या 'ययाती' या कादंबरीला 1974 साली ज्ञानपीठ पारितोषिक मिळाले आहे.

'पोट' हा पाठ 'वायुलहरी' या लघुनिबंध संग्रहातून संक्षिप्त रूपात घेतलेला आहे. या पाठात लेखकाने पोट हे परमेश्वराप्रमाणे सर्वव्यापी आहे. जगाचा गाडा सुरळीतपणे चालविण्याचे श्रेय वीतभर पोटालाच आहे. असे पोटाचे महत्त्व सांगितले आहे.

(मूल्य - जीवनवादी वृत्ती)

"आधी पोटोबा मग विठोबा" हे काव्य कोणत्या साधूने रचले याची नक्की माहिती मला नाही; पण या शब्दांवरच त्याचे नाव यावच्चंद्रदिवाकरौ मराठी भाषेत राहिल यात शंका नाही. विठोबाचे भजन महाराष्ट्रात हजारो लोक करीत असले तरी जगातील झाडून सारे प्राणी पोटोबाच्या भजनी लागले आहेत. विठ्ठलाची आठवण व्हायला आषाढीकार्तिकीसारख्या सुट्ट्याच जागवाव्या लागतात : (या महाएकादश्यांच्या दिवशीही पोटोबांच्या पूजेकडेच बहुतेकांचे लक्ष लागलेले असते हे 'एकादशी, दुप्पट खाशी' या लोकप्रिय म्हणीवरून दिसून येईल.) पण पोटोबाची आठवण दररोज सकाळी अकरा वाजण्यापूर्वीच प्रत्येकाला होऊ लागते.

पोट हा परमेश्वर आहे हे वेदान्ताने देखील सिद्ध करता येईल. प्रत्येक प्राण्यात परमेश्वराचा अंश असतो असा आमच्या धर्मशास्त्राचा ठाम सिद्धांत आहे. आता राव-रंक, शेठ-शेतकरी, गवई-गवंडी, कवी-कपी या सर्वात सामान्यतः आढळून येणारा भाग म्हणजे पोट हाच होय. शिवाय ज्याप्रमाणे परमेश्वराचा अंत कुणालाच लागत नाही त्याप्रमाणे एखाद्याच्या पोटात काय आहे याचा पत्ता तो जिच्या मुठीत असतो त्या बायकोला देखील लागत नाही. परमेश्वर प्रलयकाळी बटपत्रावर निजण्याइतका लहान होतो; पण त्याचे खरे स्वरूप विश्व व्यापूनही उरते. पोटाचेही तसेच आहे. 'वीतभर पोटाची खळगी' अशा क्षुद्र शब्दांनी पोटेस्वराची नित्य संभावना होत असली तरी ही खळगी जगाला कधीही पुरी भरता

येत नाही. परमेश्वराला पत्र, पुष्प, पाणी काहीही चालते, त्याप्रमाणे पोटालाही चहा, दूध, दारू, विष काहीही चालते. पैसा म्हणजे विष आहे असे म्हणतात; पण या विषाची पिंपेच्या पिंपे पिऊन टाकून हालाहल प्राशन करणाऱ्या शंकराला लाजविणारे पोटा न्यायाधीशांच्या साक्षीदाराच्या किंबहुना प्रसंगी कारकुनाच्या शरीराला देखील कधी कधी चिकटलेले आढळून येते.

पोटा परमेश्वर आहे असे म्हणण्यापेक्षा ते परमेश्वरापेक्षा अधिक श्रेष्ठ आहे असे म्हणणेच संयुक्तिक होईल. या जगात परमेश्वराचे अस्तित्व न मानणारे हरीचे लाल (त्यांना हरीचे लाल कसे म्हणावयाचे? सुष्टीचे सखे, निसर्गाचे भक्त. असे काहीतरी नाव द्यावे झाले.) जगात थोडे तरी आढळतील. पण पोटाचे अस्तित्व अमान्य करणारा महात्मा अद्याप झाला नाही व पुढे होणेही शक्य नाही. अर्धांगीला टाकून देणाऱ्या मनुष्यालाही आपले पोटा टाकून देता येत नाही. संन्यासी संसार, भिकारी लाज, गर्भश्रीमंताची पोरे शाळा व देशभक्त भीती सहज सोडून देतात; पण पोटा मात्र कुणालाही सोडता येत नाही. उलट विद्या दिल्याने जशी दुष्पट होते त्याप्रमाणे पोटा सुटले की, त्याची पकड पूर्वीपेक्षा अधिक घट्ट होते. पोटा परमेश्वरापेक्षा श्रेष्ठ आहे याचा मला लहानपणी आलेला अनुभव येथे नमूद करणे अयोग्य होणार नाही.

अस्मादिकांच्या मनात त्या दिवशी शाळेला जावयाचे नव्हते. कुणीतरी बडा पुरुष मरण पावल्याची बातमी कानावर येईल म्हणून मी नऊ वाजेपर्यंत वाट पाहिली; पण मृत्यूला काही माझी दया आली नाही. मुसळधार पाऊस पडू लागला तर आई मला शाळेत जाऊ देणार नाही हे मला माहीत होते; पण मी गच्चीवर जाऊन चातकाप्रमाणे आकाशाकडे पाहू लागलो तरी एकही मेघ माझ्याकडे वळला नाही. निर्वाणीचा उपाय म्हणून बाबांच्या खिशातील एक पैसा हळूच काढला व तो मुठीत घेऊन देव्हान्यातल्या देवाला गाऱ्हाणे घातले. पण देवही कंट्रोलच्या वेळच्या अधिकाऱ्याप्रमाणे थोड्याशा रकमेवर खूष होईना. मला वकिलीत पाण्यासारखा पैसा मिळू लागल्यावर मी त्याची संततधार तुझ्या डोक्यावर धरीन असा नवस करण्याचा उदारपणाही मी दाखविला; पण व्यवहारचतुर व्यापाऱ्याप्रमाणे देव या उधारीच्या सौद्याला कबूल झाला नाही. दहा वाजून गेले. आता काय करावे हा मोठा प्रश्न माझ्यापुढे पडला. इतक्यात माझे पोटा माझ्या मदतीला धावून आले. स्वतः दुखू लागून त्याने माझे सुख साधून दिले. त्या आनंदाच्या भरात 'पोटा, थोर तुझे उपकार' म्हणून मी गाऊही लागलो, माझा आवाज विशेष चांगला नसल्यामुळे पोटादुखीने मी रडत आहे असा आईला भास झाला आणि माझे हे स्फूर्तिजन्य काव्य बाहेर फुटले नाही.

डोके, डोळे, ओठ वगैरेंच्या मानाने पोटाची योग्यता कितीतरी मोठी आहे. पण कवी लोक वेडे असल्यामुळे अद्याप एकाही प्राण्याने पोटावर काव्य रचले नाही. तसे पाहिले तर पोटाकडे पाहिले म्हणजे कितीतरी चमत्कृतिजनक कल्पना सुचतात. ते पुढच्या बाजूला दिसत असले तरी नेहमी पाठीमागे लागलेले असते. पोटा हा हृदयापेक्षाही मनुष्याच्या शरीराचा नाजूक भाग आहे. प्रसंगी मनुष्य हृदयभेदक शब्द आनंदाने सोशील; पण पोटाला नुसता चिमटा बसला की, तो कळवळून आकांत केल्याशिवाय राहात नाही. पोटा नसते तर कचाला मद्यातून शुक्राचार्यांच्या पोटात जाता आले नसते, देवांना संजीवनी विद्येचा उपयोग झाला नसता व सारे जग राक्षसांनी भरून गेले असते. पोटाचे जगावर केवढे उपकार झाले आहेत हे!

पोट नसते तर? पोट नसते तर काय झाले असते याची कल्पना करणे कालिदासासारख्या कवीलासुद्धा कठीण जाईल. पोट नसते तर शाळा वाढविण्याऐवजी शाळा बंद करण्याचे ठराव पास झाले असते! पोट नसते तर रोगी मरायला टेकला असतानाही डॉक्टर बिझिकच्या खेळातील राजाराण्यांची लगे लावण्यात दंग झाले असते. पोटाचा पाश नसता तर अशिलाचा गळा फासात सापडेल म्हणून वकिलांनी मुळीच धावपळ केली नसती! पोटाच्या अभावी खाणावळी, उपाहारगृहे, आचारी हे नामशेष झाले असते!

पोट नसते तर कुटुंबात काय दाणादाण उडाली असती हे पाहणे मोठे गमतीचे आहे. नवऱ्यांनी नोकऱ्यांना व बायकांनी नवऱ्यांना सोडचिठ्ठ्या दिल्याची दृश्ये पदोपदी दृष्टीला पडली असती. घरातील चूल नेहमी थंड असल्यामुळे कमी झालेली उष्णता परस्परांवर धुमसणाऱ्या आप्तेष्टांना भरून काढावी लागली असती. मुलांनी नोकरी लागेपर्यंत अगर मुलींनी लग्न होईपर्यंत आईबापांच्या हुकमतीत राहण्याची आवश्यकताही उरली नसती. सारांश, अराजक राज्याप्रमाणे कुटुंबात व समाजात पोटाच्या अभावी बेबंदपातशाही माजली असती. जगाचा गाडा सुरळीत चालविण्याचे श्रेय जर कुणाला असेल तर ते धर्म, कायदे वगैरे मोठ्या नावाच्या मंडळीपेक्षा वीतभर पोटालाच आहे.

पोट नसते तर आणखी एक मोठा अनर्थ जगावर ओढवला असता! प्रत्येक गावाला कविमंडळे उत्पन्न होऊन त्यांची परस्परांत युध्दे झाली असती! दुष्काळात मरणाऱ्या माणसाऐवजी कवितांनी गुदमरून जाणाऱ्या माणसांचे देखावे जगाच्या दृष्टीला पडले असते! अमुक ठिकाणी पाऊस किती इंच पडला याऐवजी अमुक कवीची वाक्ये किती मैल लांब, रुंद व उंच आहेत याविषयीची बातमी अधिक महत्त्वाची वाटली असती.

पण 'पोटोबा' ने अवतार घेतल्यामुळे या सर्व भयंकर आपत्तीतून जगाची मुक्तता झाली आहे. असे असूनही 'पोट जाळण्याच्या' गोष्टी लोक बोलत असतातच! लोकांनी एवढे लक्षात ठेवावे की, शस्त्रक्रियेसाठी पोट फाडले तरी ते मरत नाही. पोट जाळण्यासाठी कुणी स्वाभिमानावर निखारा ठेवला तरी त्याची राख होत नाही. उजाडले हे दाखविण्यासाठी ज्याप्रमाणे सूर्य त्याप्रमाणे माध्यान्हकाल दाखविण्यासाठी पोट नेहमी राहणारच!

शब्दार्थ व टीपा :

■ ठाम - दृढ ■ राव - राजा ■ रंक - गरीब ■ कपी - वानर ■ वटपत्र - वडाचे पान ■ वट - वडाचे झाड ■ पत्र - पान ■ खळगी - खड्डा ■ संभावना होणे - निंदा होणे ■ हालाहल - एक प्रकारचे भयंकर विष ■ प्राशन करणे - पिणे ■ संयुक्तिक - योग्य ■ अर्धांगी - पत्नी ■ निर्वाणीचा - शेवटचा प आकांत करणे - ओर डणे ■ हुकमतीत राहणे - धाकात राहणे ■ हुकमत - धाक, वर्चस्व ■ बेबंदपातशाही माजणे - अराजकता माजणे, गोंधळ माजणे ■ अनर्थ - संकट ■ आपत्ती - संकट ■ निखारा - विस्तार ■ नमूद करणे - लिहून ठेवणे ■ यावच्चंद्रदिवाकरौ - सूर्य चंद्र असे पर्यंत, कालातीत

स्वाध्याय :

प्र.1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

(अ) जगातील सारे प्राणी यांच्या भजनी लागले आहेत.

(अ) विठोबा	(ब) संपत्ती
(क) पोटोबा	(ड) लक्ष्मी

(आ) प्रलयकाळी परमेश्वराचे स्वरूप कसे असते?

(अ) विराट	(ब) भयंकर
(क) वटपत्रावर निजण्या इतके लहान	(ड) रौद्र

(इ) 'एकादशी

(अ) उपाशी रहाशी	(ब) भजन करशी
(क) देवाला जाशी	(ड) दुष्पट खाशी

(ई) देवांना संजीवनी विद्येचा उपयोग झाला नसता तर सारे जग कशाने भरून गेले असते?

(अ) सोन्याने	(ब) राक्षसांनी
(क) माणसांनी	(ड) प्राण्यांनी

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- (अ) माणसाला रोज पोटाची आठवण केव्हा होते?
- (आ) विश्वाला व्यापूनही उरणारे खरे स्वरूप कोणाचे असते?
- (इ) पोटेश्वराची संभावना कोणत्या शब्दात केली जाते?
- (ई) मनुष्याच्या शरीराचा अतिशय नाजूक भाग कोणता?
- (उ) कवी लोक वेडे आहेत असे लेखक का म्हणतो?

प्र.3 (रा) खालील प्रश्नांची दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (अ) पोट नसते तर आणखी कोणते मोठे अनर्थ ओढवले असते?
- (आ) लोकांनी पोटाच्या बाबतीत कोणती गोष्ट लक्षात ठेवावी असे लेखकाला वाटते?
- (इ) पोटाचे जगावर कोणते उपकार झाले आहेत?

प्र.4 (था) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

- (अ) 'पण त्याचे खरे स्वरूप विश्वव्यापूनही उरते. पोटाचेही तसेच आहे.'
- (आ) 'पण पोट मात्र कुणालाही सोडता येत नाही.'
- (इ) 'पोटा, थोर तुझे उपकार' म्हणून मी गाऊही लागलो.'

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नांची पाच ते सहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- अ) पोट परमेश्वर आहे हे लेखकाने कसे सिद्ध केले आहे?
- आ) पोट नसते तर कुटुंबावर त्याचा कसा परिणाम झाला असता?
- इ) पोट नसते तर शाळा, रोगी, वकील, आचारी व खाणावळी यावर कोणता परिणाम झाला असता?

प्र.6 (वा) खालील प्रश्नांची आठ ते दहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- (अ) पोट परमेश्वरापेक्षा श्रेष्ठ आहे यासाठी लेखकाने सांगितलेल्या स्वतःच्या अनुभवाचे वर्णन करा.
- (आ) पोट परमेश्वरापेक्षा श्रेष्ठ आहे हे पटवून देण्यास कोणती उदाहरणे दिली आहेत.

भाषाभ्यास :

- (अ) शब्दाचा व वाक्प्रचारांचा अर्थ सांगून वाक्यात उपयोग करा.
संभावना होणे, खळगी भरणे, प्राशन करणे, ठाम असणे, आकांत करणे, हुकमतीत राहणे, नमूद करणे.
- (आ) समानार्थी शब्द लिहा.
राव, रंक, पत्र, पुष्प, पाणी, दूध, दया, लहानपण.
- (इ) विरुद्धार्थी शब्द लिहा.
अंत, आठवणे, श्रेष्ठ, अमान्य, देव.

उपक्रम :

- वि. स. खांडेकरांचा 'वायुलहरी' हा लघुनिबंध संग्रह वाचा.
- 'आधी पोटोबा, मग विठोबा' कल्पना विस्तार करा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा.

अग्निपरीक्षा	पीतांबर	शिवून
बधिर	हरिणी	मध्यांतर

४. कर्णाचे शल्य

वि.वा.शिरवाडकर

परिचय :

विष्णू वामन शिरवाडकर ऊर्फ कुसुमाग्रज हे (1912-1999) मराठीतील प्रतिभासंपन्न ज्येष्ठ कवी, नाटककार, कादंबरीकार व ललितलेखक म्हणून ओळखले जातात. मानवता, बंधुता, स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय ही त्यांच्या साहित्याची वैशिष्ट्ये आहेत. त्यांचा अग्नीसंप्रदायी कवी म्हणून गौरव केला जातो. त्यांचे 'विशाखा', 'जीवनलहरी', 'हिमरेषा', 'वादळवेल', 'किनारा', 'स्वगत', 'मराठी माती', 'प्रवासी पक्षी', 'मुक्तायन' इ. काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. 'नटसम्राट', 'कौंतेय', 'ययाती आणि देवयानी', 'बीज म्हणाली धरतीला', 'चंद्र जिथे उगवत नाही', 'दूरचे दिवे' इ. त्यांची नाटके आणि 'कल्पनेच्या तीरावर', 'जान्हवी', 'वैष्णवी' इ. कादंबऱ्या असे विविध प्रकारचे साहित्य प्रसिद्ध आहे. 1964 मध्ये मडगाव येथे झालेल्या अ. भा. मराठी साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. 1988 चा ज्ञानपीठ पुरस्कार त्यांना प्राप्त झाला आहे.

'कौंतेय' या नाटकातून हा पाठ घेण्यात आला आहे. या पाठात अर्जुन आणि कर्ण यांचा युद्धप्रसंग, कर्णाच्या मनात निर्माण झालेले प्रश्न आणि कुंतीविषयी असणारे कर्णाचे प्रेम आणि जांघिलाची स्वामीनिष्ठा व्यक्त होते.

(मूल्य - निष्ठा-प्रेम)

(सायंकाळची वेळ. कुरुक्षेत्राचा एक भाग. एका बाजूस कर्णाचा रथ असून त्याचे एक चाक जमिनीत खोलवर रूतलेले आहे. योद्ध्याच्या वेषात असलेला कर्ण ते चाक उपसून काढण्याचा प्रयत्न करीत आहे.)

जांघिल : (प्रवेश करीत- रक्तानं माखलेला) महाराज - स्वामी -

कर्ण : कोणं जांघिल ? जांघिल, तिथेच उभा रहा. माझ्याजवळ येऊ नकोस. शत्रू या स्थळावर बाणांचा आणि अस्त्रांचा वर्षाव करीत आहे ! भावाच्या पराजयानं संतप्त झालेला अर्जुन तीन वेळा सिंहासारखा माझ्यावर तुटून पडला. तीन वेळा मी त्याला लिलयेनं मागं परतवलं आहे. पण पृथ्वीनं पांडवांचा पक्ष घेऊन माझ्या रथचक्राचा अधाशीपणानं घोट घेतला आहे. शल्यमहाराज माझी सेना घेऊन शत्रूला अडविण्यासाठी अग्रभागी गेले आहेत ! पण-जागेवरचा मारा कमी झालेला नाही. हे चक्र बाहेर निघेपर्यंत कुणीही माझ्याजवळ येऊ नका.

जांघिल : महाराज, मला आता मृत्यूची भीती उरलेली नाही !

कर्ण : म्हणजे ?

जांघिल : स्वामी, मी अगोदरच मेलो आहे, मेल्यासारखाच आहे ! सात्यकीशी लढताना त्याचे बाण लागून माझ्या छातीची चाळण झाली आहे. फुटून गेली आहे ती ! पण महाराज, मी आनंदात आहे ! सात्यकीच्या सेनेचा चुराडा करून मी मरता मरता त्यालाही पिटाळून लावलं आहे ! आपल्या अंगावर तो चढाई करू पहात होता. म्हटलं जांघिलाच्या प्रेतावर पाय ठेवल्याशिवाय तुला कर्णराजांपर्यंत पोचता यायचं नाही ! महाराज, आपल्यासारख्या देवमाणसाची सेवा करण्याचं भाग्य मला लाभलं ! भाग्याचं जीवन लाभलं, आता भाग्याचं मरण मिळतं आहे ! आता एकदा आपल्या पायांवर- आपल्या पायांवर

कर्ण : (पुढे जाऊन) पायांवर ? जांघिला, अरे खरी देवमाणसं तुम्ही ! किती सहजपणानं, किती उदारपणानं तुम्ही जिवाचं दान देता ! ये मित्रा, तुझी जागा माझ्या हृदयाजवळ आहे. पायाशी नाही !

(दोघेही भेटतात)

जांघिल : महाराज, मी धन्य झालो. शेवटची एक विनंती आहे. आग्रहाचं मागणं आहे.

कर्ण : कोणती विनंती - कसलं मागणं ?

जांघिल : आपण विरथ झाला आहात. आपण ताबडतोब माघारी जा. या ठिकाणी चाक उपसून काढण्याच्या नादामध्ये राहू नका ! अर्जुन पुन्हा आपल्यावर चढाई करण्याच्या तयारीनं येत आहे. पण अजून वेळ आहे ! आपण विरथ, निःशस्त्र आहात ही वार्ता सर्वत्र पसरली

आहे. धर्माधर्माची तमा न बाळगता अर्जुन आपल्यावर निकराचा हल्ला केल्याशिवाय राहणार नाही! म्हणून आग्रहाचं सांगण आहे, आपल्या आवडत्या सेवकाचा शेवटचा हट्ट आहे. आपण परत जा-आपण परत जा!

कर्ण : ज्या मागण्या पुऱ्या करता येत नाहीत त्याच ऐकायचं सध्या कर्णाच्या नशिबी आलं आहे!

जांघिल : स्वामी, मला जास्त बोलवत नाही. - आपण परत जा!

कर्ण : (हसतो) परत जाऊ? आणि परत जाऊन काय करू? जांघिला, तुझी छाती फुटली आहे, माझं कपाळ फुटलं आहे! मी लढतो आहे खरा. पण मला काहीही सुचत नाही, उमजत नाही, माझी शस्त्रविद्या देखील मला आठवेनाशी झाली आहे. पण आता माघारी जाणं शक्य नाही!

जांघिल : महाराज, माझी शपथ आहे! आजपर्यंत आपल्याजवळ कधी काही मागितलं नाही. हे एकच मागतो आहे. युद्ध अजून आपल्या बाजूचं आहे. आपण जिवंत राहाल तर कौरवांच्या पक्षाचा, आपल्या पक्षाचा, निश्चितच विजय होईल.

कर्ण : आपला पक्ष? कोणता पक्ष माझा! जांघिल, माझा पक्ष कोणता याचीच मला भ्रांत पडली आहे. शेजारी मित्र आहेत. आणि समोर भाऊ आहेत- कोणता पक्ष माझा?

जांघिल : महाराज, आपण हे काय बोलत आहात? आपण बेचैन आहात, उद्विग्न आहात, आपण शिबिरात माघारी जा.

कर्ण : नाही, जांघिल, वीराचं मस्तक तुटलं तरी त्याचा नुसता हात क्षणभर शस्त्र परजीव राहतो. लढणं हाच एक कर्णाचा धर्म आहे. या धर्मापासून मी परावृत्त होणार नाही. आणि कशासाठी होऊ ? मला प्रकाश दिसतो आहे तो फक्त मृत्यूच्या दिशेलाच. मी लढता लढता मरेन. माझ्या मित्राच्या ऋणाची भरपाई करता करता मरेन. एवढा चाक मात्र-

जांघिल : महाराज, हे चक्र रथाचं नाही, दुर्दैवाचं चक्र आहे ते! - आपण नाही ऐकत - महाराज, आपला निरोप घेतो मी. परमेश्वर आपल्याला - (मरतो).

कर्ण : जा, जांघिल, सुखानं जा - होय, तू म्हणालास ते खरं आहे! हे चक्र दुर्दैवाचं आहे, क्षमाशील, सर्वांना पोटाशी धरणारी म्हणून या धरित्रीचा लौकिक-पण तीही कर्णाशी वैर धरून त्याचा घात करायला सिद्ध झाली!
(दूरवर अस्त्रांचा लखलखाट दिसतो व रथांचा आवाज ऐकू येतो.)

कर्ण : नाही ! मी असा पराभव पत्करणार नाही ! हे रथचक्र बाहेर निघालं तर अजूनही मी पार्थाचा वध केल्याशिवाय राहणार नाही! पार्थाचा-कुंतीच्या आवडत्या अर्जुनाचा वध! अर्जुनाला मारून तू आईच्या समोर गेलास तर ती तुला जवळ करील का? कर्णही तिचा मुलगा असला तरी तो दुरावलेला आहे- अर्जुन तिच्या पदराखाली वाढलेला - अर्जुनाचं दुःख तिला अधिक होईल- पण मी राजेश्वराला वचन दिलं आहे, कुंतीच्या अश्रूंची मी कदर करणार नाही.

(चाक उपसू लागतो. रथांचा आवाज जवळ ऐकू येतो. शंखांचे रणवाद्यांचे आवाज ऐकू येतात - बाणांचा व अस्त्रांचा वर्षाव होतो, रंगभूमीवरील प्रकाश अंधुक होत जातो.)

कर्ण : आला! - माझा भाऊ - माझा पराक्रमी शत्रू जवळ येऊन ठेपला! (मोठ्याने) थांब अर्जुना, एक घटकाभर थांब! तू वीर आहेस, कुंतीचा मुलगा आहेस ! तू शत्रूवर अधर्मानं आघात करणार नाहीस! थांब, मी संकटात आहे! मी तुला भ्यायलो नाही, कर्ण कुणालाही भिणार नाही, पण हे चाक वर निघेपर्यंत मला अवसर दे, मला रथारूढ होऊ दे, मला सशस्त्र होऊ दे, अर्जुना, अधर्मानं लढू नकोस.
(रंगभूमीवर पूर्ण काळोख होतो. त्या काळोखात शस्त्रास्त्रांच्या प्रकाशरेषा विजांप्रमाणे लखलखतात.)

कर्ण : थांब, अर्जुना, तुझ्या वीर वृत्तीला लांछन लावू नकोस
(एक आवाज : (सहास्य) अर्जुना! हीच वेळ आहे! हा कर्ण धर्मयुद्धात अजिंक्य आहे! पृथ्वीनं त्यांच रथचक्र गिळून तुला आज अखेरची संधी दिली आहे. कर, बाणांचा, अस्त्रांचा वर्षाव कर !

कर्ण : श्रेष्ठ पांडवा, अधर्माचा आश्रय करू नकोस !
(एक आवाज : अधर्म ? अधर्मा, आज तुला धर्माचं स्मरण झालं काय? उन्मत्तानो, धर्म हा शब्द उच्चारण्याची तरी तुमची पात्रता आहे काय? हा आमचा अधर्म नाही. तुम्ही सर्पाप्रमाणं पोसलेला हा तुमचाच अधर्म आज तुमचा नाश करीत आहे! पार्था, अस्त्रांचा वर्षाव कर! लाक्षागृहात पांडवांना जाळण्याचं कारस्थान करताना हा धर्म तुम्हांला आठवला नाही! झूतामध्ये असत्याचा आश्रय घेताना तुम्हांला धर्माचं स्मरण झालं नाही! भर राजमंडळात पांचालीच्या निरीला हात घालताना तुम्ही धर्माचा विचार केला नाही! तुम्ही पावलोपावली लाथाडलेला धर्म आता तुमचं रक्षण करील काय? अर्जुना, कसलाही विचार करू नकोस- या सुवर्णसंधीचा फायदा घे आणि या गर्वाद्वय सूतपुत्राचा नायनाट कर!)

कर्ण : म्हाताच्या विधवांप्रमाणे गतगोष्टींचा डांगोरा पिटणाऱ्या वीरांनो तुम्हांला कर्णाचे प्राणच हवे आहेत ना? घ्या, खुशाल घ्या! हा महारथी कर्ण - हा धर्मनिष्ठ कर्ण - उघडया छातीनं तुमच्या पुढं उभा आहे. कर्णाचा प्राण घ्या, पण कौरवांच्या अधर्माबद्दल आक्रोश करू नका! धर्म हा शब्द उच्चारण्याचा अधिकार तुमच्यापेक्षा कौरवानांच अधिक आहे! कौरव अभिमानानं वागले, अधर्मानं वागले नाहीत. भीष्म, द्रोणासारख्या श्रेष्ठ महात्म्यांचे अधर्मानं, असत्यानं खून पाडून तुम्ही जो पापाचा डोंगर रचला आहे. त्यापुढं लाक्षागृहाच्या आणि झूताच्या शेळपट गोष्टींची काय कथा? आई ग-मारा, कर्णालाही अधर्मानंच मारा ! कर्णाचा पराभव फक्त अधर्मच करू शकेल! दुर्योधना, मी तुझ्यासाठी - आई ! मारा -मारा - हाय!

(रथाजवळ कोसळून पडतो. रंगभूमीवर एकदम पूर्ववत प्रकाश पडू लागतो. पडद्यात कोलाहल : पडला! कर्ण पडला! महारथी कर्णाचा निःपात झाला! शाबास पार्था, शाबास! शाबास कर्णा, वीरासारखा लढलास पूर्ण प्रकाश. एका बाजूने कुंती धावत येते व कर्णाचे मस्तक मांडीवर घेते. दुसऱ्या बाजूने भीम, अर्जुन व नकुल प्रवेश करतात.)

- कुंती : बाळ, मी तुझ्यासाठी धावत आले होते रे! पण उशीर झाला!
- भीम : महारथी कर्णाचा निःपात झाला! कौरवांचा सेनापती, कौरवपक्षाचा आधारस्तंभ कोसळून पडला! आई, तू इथं रणांगणावर कशी? आणि हे काय?
- कुंती : भीमा, कौरवांचा सेनापती गेला नाही. दुर्योधनाचा मित्र गेला नाही ! माझा कर्ण गेला! माझा मुलगा गेला! भीमा, अर्जुना, तुमचा थोरला भाऊ गेला रे!
- अर्जुन : थोरला भाऊ? काय म्हणतेस आई हे?
- कुंती : होय, थोरला भाऊ! मीच त्याचा जन्मापासून त्याग करणारी, त्याची हरवलेली आई. मीच चांडाळणीनं त्याला जन्म दिला! आणि आज त्याला मरणही दिलं!
- कर्ण : आई, तू सर्वाना सांगितलस? मी थोरला भाऊ हे पांडवांना सांगितलस आई-आई-माझ्यासाठी तुला किती यातना भोगाव्या लागल्या असतील गं! माझ्या आईला मी दुःखी कष्टी केलं हे एवढं एकच दुःख मला आहे, बाकी काही नाही.
- कुंती : बाळ, माझं सारं दुःख या क्षणाला नाहीसं झालं आहे! तुझ्यासारख्या महावीराला मी जन्म दिला एवढंच समाधान, एवढाच अभिमान शिल्लक राहिला आहे आता. जा, लाडक्या, सुखानं, शांततेनं जा बरं! कसलंही दुःख मनात ठेवू नकोस. या दांभिक जगात तुझी मानखंडना झाली. तुला अघोर आपत्ती सोसाव्या लागल्या. पण कुरुक्षेत्रातील कोणत्याही वीराला लाभणार नाही असं पुण्य तुझ्या पदराशी आहे. स्वर्गाच्या वेशीमध्ये उभा राहून प्रत्यक्ष परमेश्वर तुझी वाट पाहात असेल. बाळ, माझे-तुझ्या आईचे अखेरचे आशीर्वाद घेऊन जा
- कर्ण : अमृताचा-अमृताचा अभिषेक होत आहे अंतःकरणावर! साऱ्या जखमा भरून गेल्या. सगळ्या वेदना नाहीशा झाल्या! आई, मी सुखानं जातो आहे. अशा सुखाच्या मरणासाठी दुःखानं भरलेली शंभर आयुष्य पत्करायला मी तयार आहे. आई, माझ्या वैच्यांकडून मी मारला गेलो नाही. कोणताही शत्रू मला पराभूत करू शकला नसता. मला माझ्या भावांनी-माझ्या लाडक्या पराक्रमी भावांनी मारलं! त्यांना म्हणावं, हे कळल्यावरती दुःख करू नका!

अर्जुन : दुःख करू नका! आई, काय झालं माझ्या हातून हे? कुरुक्षेत्रावरील हा सर्वश्रेष्ठ वीर, हा महारथी कर्ण, हा अलौकिक महात्मा. आमचा भाऊ आणि या करंट्या हातांनी मी त्याचा वध केला, आणि तोसुद्धा अधर्मानं! आई, हे आधी का नाही सांगितलंस?

भीम : मातृहत्येचं पातक पत्करूनसुद्धा या गदेनं तुझ्या मस्तकाचा चुराडा करून टाकावा असं वाटतय मला!

अर्जुन : दादा!

भीम : काय केलंस हे! हा कर्ण आमचा भाऊ आहे हे अगोदर ठाऊक असतं तर साऱ्या पृथ्वीचं राज्य मिळवून ते आम्ही त्याच्या पायावर वाहिलं असतं; नाही-पृथ्वीच्या राज्यावरही लाथ मारून आम्ही त्याच्या पायाची सेवा करीत बसलो असतो!

कर्ण : भीमा, अर्जुना, आपल्या आईला कुणीही काही टाकून बोलू नका! दुःखाचा डोंगर तिनं-आयुष्यभर छातीवर बाळगला आहे! तुम्ही कोणीही कष्टी होऊ नका. मला तुमच्या हातून मरण येत आहे हे माझं मोठं भाग्य आहे. शेवटी-अगदी शेवटच्या घटकेला का होईना, पण माझी आणि भाग्याची गाठ पडली. माझ्या आईच्या मांडीवर मी पडलो आहे -माझे लाडके भाऊ माझ्याजवळ उभे आहेत! आई-आई - जातो मी-माझा दुर्योधन कुठे आहे? त्यानं मला जन्मोजन्मीचं ऋणी केलं आहे- त्याला माझे प्रणाम सांगा-आई, मी तुझा मुलगा-तुझा कर्ण

(मरतो)

कुंती : कर्णा! माझ्या बाळा

(पडदा)

शब्दार्थ :

■ करंटा-अभागी ■ तमा-पर्वा ■ लांछन - कलंक ■ अस्त्र-मंत्रोच्चाराने उगारण्याचे आयुध (हत्यार) ■ अधाशीपणे - हावरटपणे ■ विरथ- रथहीन ■ निकराचा हल्ला- शर्तीचे आक्रमण ■ शस्त्रविद्या- हत्यार चालविण्याची विद्या ■ ऋण- उपकार ■ वध- ठार मारणे ■ गर्वाद्धि- अहंकारी ■ सूतपुत्र- सारथ्याचा मुलगा ■ दांभिक- खोटा दिखाऊपणा, अहंकार ■ मानखंडना- अपमान ■ कुरुक्षेत्र- युद्धभूमी ■ अधम- नीच ■ अधर्म- धर्माला सोडून ■ भ्रांत- साशंक, घोटाळ्यात पडलेला ■ उद्विग्न- हताश ■ बेचैन- अस्वस्थ, उदास

टीपा :

■ कर्ण-कुंतीला कुमारीका अवस्थेत दिव्य मंत्राच्या सहाय्याने सूर्यापासून झालेला पुत्र. पाच पांडवांचा सर्वात मोठा भाऊ परंतु तो एका सारथ्याने व त्याच्या राधा नावाच्या पत्नीने सांभाळला म्हणूनच तो आयुष्यभर सूतपुत्र म्हणून ओळखला गेला.

■ जांधिल-कर्णाचा स्वामीनिष्ठ सेवक ■ एक आवाज-श्रीकृष्णाच्या उपदेशाची आठवण आवाजाच्या रूपात ■ कुंती-पंडुराजाची पत्नी, पाच पांडवांची व कर्णाची माता.

स्वाध्याय :

प्र.1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

(अ) पृथ्वीने कोणाचा पक्ष घेतला ?

(अ) कौरवांचा	(ब) पांडवांचा
(क) कुंतीचा	(ड) कृष्णाचा

(आ) विरथ व निःशस्त्र कोण झाले होते ?

(अ) शल्य	(ब) जांधिल
(क) दुर्योधन	(ड) कर्ण

(इ) उदारपणाने जीवाचं दानं देणारा खरा देवमाणूस कोण ?

(अ) भीष्म	(ब) अर्जुन
(क) जांधिल	(ड) सात्यकी

(ई) मातृहत्येचं पातक पत्करण्यासही तयार व्हावे असे कोणास वाटते ?

(अ) अर्जुन	(ब) कुंती
(क) भीम	(ड) कर्ण

(उ) कुंतीने, कर्णबाळास जन्माला घालताच काय केले ?

(अ) पदराखाली घेतले	(ब) वात्सल्याने पाहिले
(क) त्याग केला	(ड) आपल्यासोबत नेले

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- (अ) कर्णाला कशाची भ्रांत पडली होती ?
(आ) जांधिल कोणाचा सेवक होता ?

- (इ) कौरवांचा आधारस्तंभ कोणाला म्हटले आहे?
- (ई) कर्णाचा वध कोणी केला?
- (उ) पांडवांच्या मातेचे नाव काय?
- (ऊ) जांधिलाने कोणाच्या सेनेचा पराभव केला?
- (ए) कर्णाचे शल्य कोणते?

प्र.3 (रा) खालील प्रश्नांची दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (अ) कौरवांनी कोणते कारस्थान केले होते?
- (आ) जांधिलाच्या छातीची चाळण कोणी व का केली?
- (इ) कर्ण विरथ का झाला?
- (ई) कर्णाच्या मृत्यूनंतर भीमाने आपला संताप कसा व्यक्त केला आहे?

प्र.4 (था) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

- (अ) 'तुझी जागा-माझ्या हृदयाजवळ आहे, पायाशी नाही!'
- (आ) 'आई गं-मारा, कर्णालाही अधर्मानंच मारा!'
- (इ) माझा कर्ण गेला! माझा मुलगा गेला!

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नांची पाच ते सहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- (अ) कौरवांनी कोणता अधर्म केला होता?
- (आ) जांधिलाने कर्णाला शेवटी कोणती विनंती केली?
- (इ) एका आवाजाने अर्जुनास कोणता संदेश दिला?

प्र.6 (वा) खालील प्रश्नांची आठ ते दहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- (अ) कर्णाची स्वभाव वैशिष्ट्ये लिहा.
- (आ) कुंतीच्या स्वभावाची वैशिष्ट्ये लिहा.
- (इ) जांधिलाची व्यक्तिरेखा रेखाटा.

भाषाभ्यास :

(अ) वाक्प्रचारांचा अर्थ सांगून वाक्यात उपयोग करा.

तुटून पडणे, भ्रांत पडणे, बेचैन होणे, उद्विग्न होणे, मानखंडना होणे, कदर करणे, डांगोरा पिटणे

(आ) समानार्थी शब्द लिहा.

सर्प, दुःख, मृत्यू, चक्र, लांछन

(इ) खालील शब्दांचे संधी सोडवा

राजेश्वर, निःशस्त्र, निःपात, परमेश्वर, महात्मा

(ई) खालील शब्दांचा विग्रह करून समास ओळखा

रथचक्र, असत्य, सूतपुत्र, महारथी, अधर्म, सर्वश्रेष्ठ, महात्मा

(उ) खालील ओळीतील अलंकार ओळखा

(अ) काळोखात शस्त्रांच्या प्रकाशरेषा विजांप्रमाणे लखलखतात

(आ) हे रथाचे चक्र नव्हे! दुर्दैवाचे चक्र आहे.

उपक्रम :

- व्यासांनी लिहिलेल्या 'महाभारत' या ग्रंथाचा थोडक्यात परिचय घ्या.
- 'मृत्युंजय' ही शिवाजी सावंत यांनी लिहिलेली कादंबरी वाचा.
- आपल्या शाळेच्या स्नेहसंमेलनात 'कणचि शल्य' हे नाटक सादर करा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा.

मातृछाया	देदीप्यमान	तत्त्व जादा
वागेश्वरी	श्वरी	सर्वोत्कृष्ट

५. एनाक्षीमिया आणि वाघीण

मारुती चितमपल्ली

परिचय :

मारुती चितमपल्ली जन्म : 5 नोव्हेंबर 1932 सोलापूर येथे. सोलापूर येथे शिक्षण. पुण्यात परंपरागत पद्धतीने संस्कृत साहित्याचे अध्ययन. जर्मन आणि रशियन भाषांचाही अभ्यास. पक्षितज्ञ म्हणून ख्यातिप्राप्त. वन्यजीव व्यवस्थापन, वने, वन्यप्राणी आणि पक्षिजगताविषयी उल्लेखनीय संशोधन.

आतापर्यंत एकवीस पुस्तके प्रकाशित. अनेक पुरस्कार प्राप्त. सोलापूर येथील 79 व्या आखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष. सुवर्ण गरुड या कथासंग्रहातून एनाक्षीमिया आणि वाघीण ही कथा घेतली आहे.

(मूल्य - मनुष्य व प्राणीयांच्यातील मैत्री)

तुम्ही जंगलातील गावांतून हिंडू लागलात, की फकीर आणि वाघ यांच्या निकट सान्निध्याविषयीच्या गोष्टी तेथील आदिवासी तुम्हाला ऐकवतात. अशा कथांत किती वास्तविकता असते ती शोधण्याचा छंद मी वनविभागात प्रवेश केल्यापासून जोपासला आहे. मी कोकणात होतो, तेव्हा अलिबागजवळच्या एका जंगलात फकीर आणि वाघाविषयी कथा ऐकली. चौकशी करत घटनास्थळी गेलो, परंतु पुरावा हाती लागला नाही. आदिवासी वाघाची देव म्हणून पूजा करतात. अशा वाघदेवांचे दर्शन अनेक ठिकाणी झाले. नवेगाव बांध येथे असताना तेथून वीस-पंचवीस किलोमीटर अंतरावरील प्रतापगड किल्ल्यावर एक फकीर राहात असे. त्याच्याजवळ मध्यरात्रीनंतर वाघ येत असल्याचे ऐकल्यावर याचा शोध घेण्यासाठी गेलो. परंतु वाघ त्या दिवशी आणि त्यानंतर आलाच नाही.

मी नागझिरा अभयारण्यात असताना प्रसिद्ध लेखक पु.ल.देशपांडे यांच्याबरोबर आनंदवनाचे बाबा आमटे अभयारण्य पाहायला आले होते. बाबा आमटे यांनी एनाक्षीमिया आणि वाघीणीच्या कबरीविषयी गोष्ट सांगितली होती ती अशी.

फार वर्षांपूर्वी चंद्रपूर-मूल रस्त्यानजीक एका डोंगराच्या पठारावर एनाक्षीमिया नावाचा फकीर झोपडीत राहात असे. झोपडीसमोर लहान फांदया आणि गवताने शाकारलेला मांडव होता. मांडवाच्या मध्यभागी झाडाचा बुंधा जमिनीत पुरून बैठक केली होती. त्यावर बसून मिया समोरच्या धुनीकडे पाहात बसलेला असे. त्या मांडवात अहोरात्र धुनी पेटलेली असे.

डोंगराच्या पायथ्यावरील गावात तो रोज भिक्षा मागण्यासाठी जाई. त्यामुळे सारे गाव त्याला ओळखत असे. एखाद्या घरी कोणी गरोदर स्त्री असेल तर तिला कष्ट पडू नयेत म्हणून एनाक्षीमिया खराटा घेऊन तिचे सारे अंगण झाडून द्यायचा. विहिरीतील पाणी पोहऱ्याने काढून द्यायचा. डोहाळे लागलेल्या स्त्रीला रानमेवा आणून द्यायचा. गावात कुणी आजारी असेल तर त्याला औषध देऊन बरा करायचा. साहजिकच सारा गाव त्याच्या परिचयाचा होता.

मध्यरात्रीनंतर जंगलातील एक वाघीण या धुनीजवळ एनाक्षीमियाच्या शेजारी येऊन बसे. तो तिच्याशी तासनतास बोले. ती सारे एकचित्ताने ऐके. मध्येच त्याच्या पायावरून आपली मान घासे. खरेतर वाघाच्या जातीला आगीची भीती वाटते. ते आगीच्या जवळपास देखील फिरकत नाहीत. परंतु त्या वाघीणीला एनाक्षीमियाविषयी आकर्षण आणि प्रेम वाटे. आगीला ती भीत नसे.

हळूहळू ही गोष्ट साऱ्या गावकऱ्यांना माहीत झाली. त्यामुळे मध्यरात्रीनंतर त्याच्या झोपडीकडे जाण्याची कोणी हिंमत करीत नसे. मियाला जंगली प्राणी वश आहेत ही बातमी साऱ्या दशक्रोशीत पसरली होती.

ते दिवस थंडीचे होते. ऐन डिसेंबर महिन्यात इथल्या भागात अवकाळी पाऊस पडतो. गारांचा वर्षाव होतो. गारांच्या माऱ्याने जंगलातील पाखरे जमिनीवर गतप्राण होऊन पडतात, तर काही जखमी होतात. एनाक्षीमिया अशा इजा झालेल्या पाखरांवर औषध उपचार करून त्यांना बरे करी. नंतर ही पाखरे झोपडीभोवतीच हिंडू फिरू लागत. रात्र झाली की आजूबाजूच्या झाडांवर जाऊन बसत. सकाळ होताच मिया त्यांना चारा घाली. याच दिवसांत झाडांची पानगळ होई. जमिनीवर पसरलेल्या अशा पाचोळ्यातून वाघालादेखील आपली पावले न वाजवता चालता येत नसे. पानगळ झालेली झाडे काष्ठशिल्पांसारखी उभी असत. परंतु यातून विरळ उभी असलेली सदाहरित वृक्षांच्या छतावरील पाने न्हाऊन निघत. त्यामुळे त्यांना एक आगळेवेगळे सौंदर्य प्राप्त होई आणि अशा पावसानंतर एक विलक्षण शांतता त्या आसमंतात पसरे.

सरपण गोळा करण्यासाठी डोंगरात गेलेला या गावचा जानू गोंड अशा थंडीतल्या पावसात जंगलात अडकला. जिकडेतिकडे आभाळ भरून आलेले. ढगांचा गडगडाट व विजांचा कडकडाट यांबरोबर वादळ-वारे सुटले. विजेच्या आगीचा लोळ एखाद्या झाडावर पडला, की ते झाड समोरच भस्मसात व्हायचे. त्यामुळे त्याला झाडाचा आसरा घेता येईना. डोक्यावरचे ओझे फेकून देऊन तो पिसाटासारखा पायवाटेने धावत एनाक्षीमियाच्या झोपडीजवळ पोचला, तेव्हा मध्यरात्र झाली होती.

सारी झोपडी आणि समोरचा मांडव धुक्यात दिसत नव्हता. धुनीचा अंधुकसा प्रकाश चमकत होता. जानू गोंड एनाक्षीमियाच्या झोपडीजवळ पोचला. जानू गोंडाने एनाक्षीमियाला हाक मारली, तसा मिया झोपडीबाहेर आला. जानूला पाहताच असा अपरात्री येण्याबद्दल त्याला दोष दिला. नेहमीच्या प्रथेप्रमाणे जानूला शिव्यांची लाखोली वाहिली.

परंतु जंगलातून रोज मियाकडे येणाऱ्या वाघिणीची वेळ झाली होती. जानूला अशा अपरात्री परत पाठवणे त्याला योग्य वाटले नाही. शिवाय वाघीण आणि त्याची भेट झाली असती, तर तिने जानूवर हल्ला केला असता आणि झोपडीत लपवून ठेवावे, तर अपरिचित व्यक्तीच्या वासावरून तिने त्याला हेरले असते. जानू गोंडाच्या या अनाहूत येण्यामुळे एनाक्षीमिया विवंचनेत पडला.

मियाला एक युक्ती सुचली. त्याने जानूला कपडे काढायला सांगितले. त्याच्या संवांगाला धुनीतली राख फासली. अशामुळे शरीराचा गंध प्राण्यांना येत नाही. स्वतःची कफनी त्याच्या अंगात घातली. जानूचे ओले कपडे धुनीवर सुकवून मियाने स्वतः घातले. रस्त्याने येणाऱ्या वाघिणीला सामोरे जावे म्हणून मिया जंगलातून चालू लागला. तिची सावट एकाग्रतेने ऐकू लागला. अपेक्षेप्रमाणे तिची वाटेत भेट झाली. परंतु दुरूनच तिने गुरगुरून आपला राग व्यक्त केला, हे पाहून मियाला आश्चर्य वाटले. तिने त्याला ओळखले नाही आणि त्याच्यावर कडकडून हल्ला केला. त्यात मिया गतप्राण झाला.

आकाशात चंद्र प्रकाशत होता. त्याचा प्रकाश मियाच्या चेहऱ्यावर पडला होता. आता तिने त्याला ओळखले होते. आपली चूक लक्षात येताच तिने आक्रोशाने डरकाळी फोडली आणि जमिनीवर पडून शेपटी जोरजोराने आपटत आपले प्राण सोडले.

जानू गोंडला हे सारे झोपडीत ऐकू येत होते. नंतर जिकडेतिकडे शांत झाले. बराच वेळ झाला तरी एनाक्षीमिया परतला नाही, म्हणून तो आवाजाच्या दिशेने शोध घेत त्या घटनास्थळी पोचला. पाहतो तो मिया आणि वाघीण मरून पडलेले दिसले. हे बघून तो भीतीने गर्भगळीत झाला. जेव्हा तो भानावर आला तेव्हा मोठ्याने रडत म्हणाला, काय केलंस मिया, माझ्यासारख्या साध्या माणसाचा जीव वाचवण्याकरता स्वतःचे प्राण दिलेस. एवढंच नव्हे तर वाघीणही मेली.

तसाच तो बोंबलत रडत गावात पोचला, तेव्हा पहाटेचा कोंबडा आरवला होता, त्याच्या रडण्या-ओरडण्यामुळे गावतील काही बाया-माणसे त्याच्याभोवती जमली. त्याने जंगलात घडलेली सारी हकीकत गावकऱ्यांना सांगितली. तोपर्यंत उजाडले होते. सारे गावकरी जमले आणि त्यांनी आपला मोर्चा घटनास्थळी वळवला. जानू साऱ्यांच्या पुढे रडत चालला होता. स्त्रियादेखील आक्रोश करू लागल्या. मिया गेल्याचे खूप दुःख त्यांना झाले होते.

गावकऱ्यांनी एनाक्षीमिया आणि वाघिणीची अंत्ययात्रा काढली. वाजत गाजत त्यांचे मृतदेह गावात आणले. त्यांचा दफनविधि केला. त्यावर शेजरीशेजारी दोन कबरी बांधल्या. या कबरी चंद्रपूर-मूल रस्त्याकडेला गावाच्या सीमेवर आजही आहेत.

गोष्ट संपली इथे मला फकीर आणि वाघाच्या सहचर्याचा एकमेव पुरावा मिळाला. वाघासारख्या जंगली प्राण्यांना बरे करून त्यांच्याशी मैत्री करता येते याची खात्री झाली.

शब्दार्थ :

■ धुनी - यज्ञकुंडात पेटविलेला अग्नी ■ दशक्रोशी - समोवतालची दहा गावे ■ अवकाळी पाऊस - अवेळी पडलेला पाऊस ■ भस्मसात होणे - जळून जाणे

स्वाध्याय :

प्र1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा

(अ) एनाक्षीमिया कोठे राहात असे?

(अ) झोपडी	(ब) घर
(क) डोली	(ड) गुहा

(आ) पाखरे कशामुळे जखमी होत?

(अ) उन्हामुळे	(ब) पावसामुळे
(क) शिकाऱ्यांमुळे	(ड) गारांच्या वर्षावामुळे

(इ) जानू गोंड कोठे अडकला?

(अ) पावसात	(ब) गर्दीत
(क) जत्रेत	(ड) डोंगरावर

प्र2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा

- (अ) एनाक्षीमिया आणि वाघिणीची गोष्ट कोणी कोणास सांगितली ?
(आ) मिया गरोदर स्त्रियांची मदत कशी करत असे ?
(इ) जानू गोंड जंगलात का गेला होता ?
(ई) जानूला झाडाचा आसरा का घेता आला नाही ?
(उ) वाघीण व मियाच्या कबरी कोठे आहेत ?

प्र3 (रा) खालील प्रश्नांची दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (अ) मध्यरात्रीनंतर गावकरी मियांच्या झोपडीकडे का फिरकत नसत ?
(आ) जानू गोंड कोणत्या संकटात अडकला ?

प्र4 (या) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा

- (अ) मियाला जंगली प्राणी वश आहेत ही बातमी साऱ्या दशक्रोशीत पसरली.
(आ) त्याने जानूला कपडे काढायला सांगितले. त्याच्या सर्वांगाला धुनीतली राख फासली.
(इ) काय केलस मीया, माझ्यासारख्या साध्या माणसाचा जीव वाचविण्याकरता स्वतःचे प्राण दिलेस.

प्र5 (वा) खालील प्रश्नांची पाच ते सहा ओळीत उत्तरे लिहा

- (अ) जानूला वाचविण्यासाठी मियाने काय केले?
(आ) मियाचा मृत्यू कसा झाला?

प्र6 (वा) खालील प्रश्नांची आठ ते दहा ओळीत उत्तरे लिहा

- (अ) जानू गोंड मियाकडे कां गेला?
(आ) मिया आणि वाघीण यांचे संबंध कसे होते?

भाषाभ्यास :

- (अ) खालील वाक्प्रचारांचा अर्थ सांगून वाक्यात उपयोग करा.
मोर्चा वळविणे, सामोरे जाणे, गर्भगळीत होणे, कोंबडा आरवणे
- (आ) विरुद्धार्थी शब्द लिहा
आकर्षण, अपरिचित, निष्क्रिय, क्लेशदायक

उपक्रम:

- व्यंकटेश माडगूळकर यांची रानमेवा, जंगलातले दिवस ही पुस्तके मिळवून वाचा.
- जंगलातील जनावरांची माहीती मिळवा.

शुद्धलेखन:

हे शब्द असेच लिहा.

नामाभिमान	भांडकुदळ
उर्जितावस्था	पुनर्बाधणी

६. ओळख

शांता शेळके

परिचय :

शांता जनार्दन शेळके यांनी (1921-2002) मुंबई येथील महाविद्यालयात मराठी विषयाच्या प्राध्यापिका म्हणून अध्यापनाचे कार्य केले आहे. त्या प्रसिद्ध कवयित्री म्हणून परिचित आहेत. कथा, कादंबरी, बालसाहित्य इत्यादी वाङ्मय प्रकारात त्यांनी विपुल लेखन केले आहे. 'अनोळख', 'गोंदण', 'तोच चंद्रमा', 'वर्षा' इत्यादी काव्यसंग्रह. 'अनुबंध', 'काचकमळ', 'कावेरी', 'मुक्ता' इत्यादी कथासंग्रह. 'ओढ', 'पुनर्जन्म', 'भीषण छाया', 'मायेचा पाझर' इत्यादी कादंबऱ्यांचे लेखन त्यांनी केले आहे.

'पावसा आधीचा पाऊस' या त्यांच्या ललित लेख संग्रहातून हा पाठ घेतला आहे. या पाठात परदेशात नोकरी निमित्त स्थायिक झालेली मराठी कुटुंबे रविवारी एकत्र येऊन गप्पागोष्टी करतात. अशावेळी सहा वर्षांच्या बालिकेला आलेला जीवनातला दाहक अनुभव, त्याचा झालेला परिणाम याचे चित्रण या पाठातून व्यक्त झालेले आहे.

(मूल्य - बालमनाची निरागसता)

परदेशात व्यवसायानिमित्त स्थायिक झालेल्या मराठी मंडळींचे विरंगुळ्याचे दिवस म्हणजे शनिवार, रविवार अशाच एका विक एंडला शनिवारी संध्याकाळी पाचसहा मराठी कुटुंबे आपल्या एका मित्राकडे जेवणासाठी आली होती. जेवण हे निमित्त. एकत्र जमून काही वेळ गप्पागोष्टीत, मनोविनोदात घालविणे हा मुख्य हेतू. परक्या देशात आपलेपण शोधण्याचा, जपण्याचा एक प्रयत्न.

यजमानांचे घर सुरेख होते. पुढल्या बाजूला चिमुकली बाग. मागे खूप दूरवर पसरलेले हिरवेगार मोकळे लॉन. त्या पलीकडून एक हायवे जात होता. कितीही दूरवर नजर टाकली तरी वाटेत कसलाही अडथळा म्हणून येत नव्हता. सरळ पाहिले तर नजर थेट निळ्याभोर क्षितिजालाच जाऊन भिडे. उन्हे कलली होती. मावळत्या सोनेरी किरणांत लॉनचा हिरवा रंग वेगळी छटा घेऊन चमकत होता. थंड वारा सुटला होता. मंडळी लॉनवरच खुर्च्या टाकून बसली होती. पुढ्यात पेये होती. काही खाद्यपदार्थ होते. गप्पांना रंग चढला होता. सारीच माणसे प्रतिष्ठित, सुसंस्कृत, बुद्धिमान. पुरुषांप्रमाणे स्त्रियाही नोकऱ्या करणाऱ्या. परदेशी पाणी साऱ्यांच्या चेहऱ्यांवर चमकत होते. पण मूळचे मराठीपण त्यातून लपत नव्हते. बाहेर सतत इंग्रजी बोलण्याचा सराव. पण इथे मंडळी मराठी बोलत होती. हसत होती. सर्वांचीच अनेक वर्षांची ओळख. त्यामुळे वागण्याबोलण्यात अकृत्रिम मोकळेपणा होता. एकमेकांना एकेरी नावाने संबोधले जात होते. घरगुती चौकश्या चालल्या होत्या. हास्यविनोदांचे रंगीत गुच्छ फुलत होते. एक सुंदर सहज वातावरण तयार झाले होते.

यजमानांची एकच छोटी मुलगी. जेमतेम पाचसहा वर्षांची असेल नसेल. कापलेले केस, गोबरे गाल, अंगात तोकडा झगा. ती इकडून तिकडे हिंडत होती. आलेल्या पाहुणे मंडळीत तिच्याबरोबरीचे एकही छोटे

मूल नव्हते. त्यामुळे तिची जरा पंचाईत झाली होती. मुलगी अतिशय चुणचुणीत, गोड. आलेले सारे अंकल अन् सगळ्या आंटी तिच्या चांगल्या ओळखीच्या. त्यामुळे ती सराईतपणे मंडळीत वावरत होती. मोठी मणसे गप्पांत रंगली होती. त्यातून त्या छोटीकडे लक्ष देणे अवघडच, तरीही सारी तिचे कौतुक करीत होती. ती कुणाच्याजवळ जाऊन त्यांच्या मांडीवर बसे. कुणाचा हात उगाचच हातात घेऊन त्याला हेलकावे देत राही. कुणाच्या पाठीमागे जाऊन त्याच्या गळ्यात हात टाकी. अशा वेळी ती व्यक्ती आपले बोलणे थांबवून तिच्याकडे हसून पाही. कौतुकाने तिची दखल घेई. एखादे वाक्य तिच्याशी बोले. खाद्यपदार्थांचा तुकडा तिच्या तोंडात घाली. आणि मग तिच्या बाबतीतले आपले कर्तव्य आपण केले, आता तिच्याकडे जास्त लक्ष द्यायचे कारण नाही अशी आपल्या मनाची समजूत घालून पुन्हा संभाषणाचा तुटलेला धागा जोडून घेई. छोटीही तेवढ्यापुरती सुखावे. या मोठ्या माणसांच्या मैफलीत आपल्यालाही काही स्थान आहे असे तिला वाटे. ती अधिकच लडिवाळपणे साऱ्यांशी लगट करी.

पण मध्येच कधीतरी तिला परकेपणाही जाणवे. एकदम काहीतरी आठवून ती कुणाला काही सांगायला जाई तेव्हा बोलते वाक्य पुरे करून मगच तो माणूस तिच्याकडे वळत असे. कधी तिचा पुढे आलेला हात सहज बाजूला सारला जाई. कधी आईचे तोंड आपल्याकडे वळवून ती तिला काहीतरी सांगू लागे तेव्हा आई बिनचूकपणे काही वेगळेच उत्तर तिला देई. एखादा अंकल तिचे पिंगे केस मागे सारी, एखादी आंटी तिच्या गालाचा मुका घेई तेव्हा त्या क्रियांत मनःपूर्वकता नाही, काहीसा यांत्रिकपणा आहे असे तिला जाणवे. तेवढ्यापुरती ती हिरमुसली होई. काही वेळ बाजूच्या एका खुर्चीवर जाऊन बसे. चेहऱ्यावर रुसकेपणा उमटे. पण हेही थोडा वेळ टिके. छोटीला पुन्हा मैफलीत सामील व्हावेसे वाटे. मग ती हळूहळू माणसांच्या जवळ येई. ती माणसे एखाद्या विनोदाला हसली तर ही सुद्धा उगाचच जोरात हसे. कुणी कुणाच्या हातावर टाळी दिली

तर ही आपणच टाळ्या वाजवून जोरजोरात खिदळू लागे. मग माणसे आश्चर्याने तिच्याकडे बघत. कुणीतरी तिला जवळ ओढून कुरवाळी. शाबासकीची थाप देई. हिचा अहंकार सुखावे. आपणही कुणीतरी महत्त्वाची व्यक्ती आहोत हा भाव तिच्या डोळ्यांत तरळून जाई.

पण एकदम काहीतरी घडे आणि छोटीची नेमकी जागा तिला दाखवून दिली जाई. लॉनवर छोटीचा एक चिमुकला स्विमिंग पूल होता. प्लास्टिकचा. त्यात पाणी भरायचे आणि आत बसून डुबक्या मारायच्या. छोटी फारच मध्येमध्ये यायला लागली तेव्हा तिची आई तिला म्हणाली, “तुझ्या स्विमिंग पूलमध्ये पाणी भरून देऊ का? तू त्यात तुझी बदकं सोड. कशी पोहतात बघ ती.” आईने प्लास्टिकची दोन बदके तिच्या हातात दिली. छोटी जरा विचारी नजरेने बदकांकडे बघत राहिली. मग तिने ती खाली ठेवून दिली. जमलेल्या मंडळीपैकी कुणीतरी तिचा चेंडू उचलून तिच्या हातात दिला. ती चेंडू कुरवाळीत अपेक्षेने सर्वांकडे बघत राहिली. तिच्याबरोबर कुणी खेळायला आले असते तर तिची चेंडू खेळायची तयारी होती. पण कुणीच तिच्याबरोबर खेळायला उत्सुक दिसेना. तेवढ्यात तिला काहीतरी आठवण झाली. ती धावत आत गेली आणि पत्त्यांचा छोटा जोड घेऊन बाहेर आली, इतक्या मंडळीत एखादे कुणी तरी आपल्या बरोबर पत्ते खेळेल असे तिला वाटत होते. पत्ते घेऊन ती साऱ्यांच्या समोरून हिंडली. पण सगळ्यांनी गोड हसून तिला बाजूला सारले. या मोठ्या माणसांच्या बैठकीतून आपल्याला पद्धतशीर कटवले जात आहे हे तिच्या ध्यानात आले. काही वेळ ती मुकाट्याने बाजूला बसून राहिली. हातातले पत्ते चाळू लागली. पण फार वेळ दूर राहणे तिच्या वयाला, वृत्तीला शक्य नव्हते. कुणीतरी तिला खुणावून जवळ बोलावले तेव्हा ती उड्या मारीत आली. पुन्हा खुषीने मंडळीत सामील साली.

एव्हाना तास दीड तास उलटून गेला होता. सूर्य अद्याप मावळला नव्हता पण आभाळ भरून आले होते, पावसाचा रंग दिसत होता. शिवाय जेवायला उठणेही आवश्यक होते. जेवणे आटोपल्यावर मंडळींना आपापल्या गाड्यांतून दूर अंतरावरील आपापल्या घरी जायचे होते. यजमानांनी सर्वांना आत चलण्याची सूचना केली, मंडळी आत आली. टेबलावर विविध खाद्यपदार्थ मांडलेले होते. पक्वान्नांचा रुचकर दरवळ सुटला होता. हातात डिशेस, नॅपकिन्स घेऊन मंडळी टेबलाभोवती गोळा झाली. आपणाला हवे ते पदार्थ बऱ्यांतून घेऊ लागली. मग दिवाणखान्यात सोयिस्कर जागा बघून कुणी कोचावर आसन ठोकले तर कुणी जमिनीवरच बैठक मारली. यजमान व यजमानीण जातीने साऱ्यांकडे लक्ष देत होती. हवे, नको, विचारीत होती. प्रत्येकाच्या आवडीनुसार त्याला ते ते खाद्यपदार्थ आवर्जून वाढीत होती. यजमान व्यवसायाने डॉक्टर; पण त्यांचा शास्त्रोक्त संगीताचा व्यासंग उत्तम होता. ते स्वतः चांगले गात. मैफली करीत. आता पाहुण्यांच्या करमणुकीसाठी त्यांनी आपल्या एका मैफलीची टेप लावली होती. माणसे खात होती. गप्पा मारीत होती. गाणे ऐकत होती, गाण्यातल्या नेमक्या जागांना दर्दीपणे दाद देत होती. ‘वाहवा!’ ‘क्या बात है’ ‘मार्व्हलस’ असे उद्गार उमटत होते.

आणि छोटी? तीही या गर्दीत होतीच. आईने तिची छोटी डिश तिला भरून दिली होती, आणि ती मोठ्या माणसांत बसून त्यांच्यासारखी शिस्तीत जेवत होती. प्रौढपणाचा आव चेहऱ्यावर आणून सावकाश, चवीने खात होती. इतरांचे लक्ष आपल्याकडे वेधून घेण्याचे तिचे प्रयत्न आता मंदावले होते. त्यातला

व्यर्थपणा तिला कळून चुकला होता. तरीही सवयीने ती हसे. उगाचच कुणाकडे बघे. एखादा शब्द बोले. प्रतिसाद मिळाला नाही तर खाली मान घालून खायला सुरुवात करी. जेवणे आटोपत आली होती. इतक्यात बाहेर विजेचा प्रचंड कडकडाट झाला आणि वादळी वाऱ्याचा झोत वेगाने आत शिरला. दारे, खिडक्या धाडधाड उघडून वारे आत आले.

छोटी दाराशीच होती. तिने एकदम किंकाळी फोडली आणि ती मोठ्यामोठ्याने रडू लागली. अचानक सुरू झालेल्या वादळाने माणसे दचकली होती. त्यात छोटीचे किंचाळणे सुरू झाले. नेमके काय घडले आहे. कुणालाच काही कळेना. मध्यंतरी कसलाच अडथळा नसलेले वादळ क्षितिजापासून विना अट घरात घुसले होते. त्याने थैमान घातले होते. वारे वेड लागल्यासारखे घुमत होते आणि त्या साऱ्या कल्लोळावर छोटीचा सूर उंच चढला होता, ती विलक्षण किंचाळत होती. हातपाय झाडीत होती. सगळी माणसे धावत तिच्यापाशी गेली. 'काय झालं?' 'ही इतकी का रडते?', 'बोटबीट दारात चेंगरलं की काय? चिंतातुर स्वरात प्रश्न विचारले जात होते. छोटीच्या आईने तिला पटकन उचलून घेतले. छातीशी घट्ट धरले. कुरवाळले. पण तिचे रडणे, किंचाळणे थांबेना. ती रडत होती. आणि 'माझा स्विमिंग पूल', 'माझा स्विमिंग पूल' म्हणून सारखी किंचाळत होती. वादळाचा झोत आला होता आणि छोटीच्या कल्पनेत तिचा प्लास्टिकचा स्विमिंग पूल वाऱ्यात उडून गेला होता. ती घटना तिच्या डोळ्यांना जणू प्रत्यक्ष दिसली होती. तिच्या सुरक्षित, स्थिर जगाला जोराचा धक्का बसला होता आणि ते वादळात सापडले होते. छोटीच्या आईला एका विलक्षण संवेदनेने छोटीचे दुःख जाणवले. तिने खिडकीतून तिचा स्विमिंग पूल तिला दाखवला. तो वादळात उडून गेला नव्हता. होता तिथेच सुखरूप होता. छोटी जरा सावरली. पण घटकेपूर्वी जे कल्पनेत तिने अनुभवले त्याचा जबरदस्त हादरा तिला बसला होता. त्यामुळे ती अजूनही रडत होती. स्फुंदत होती. थरथर कापत होती आणि पुनः पुन्हा विचारीत होती; 'येवढ वादळ सुटलंच कसं? येवढा पाऊस का येतो?'

सारी संध्याकाळ तिची उपेक्षा करणारी माणसे आता तिला वेढून उभी होती. तिच्यावर प्रेमाचा, मायेचा, वात्सल्याचा वर्षाव करीत होती. कुणी तिला कुरवाळत होते. कुणी तिचे मुके घेत होते. कुणी तिची समजूत घालीत होते. पण आता तिला त्यातले काही नको होते. आयुष्यात अगदी प्रथमच जीवनाची जी अनिश्चितता तिला कळली होती, संकटाचे जे अनपेक्षित दर्शन तिला झाले होते त्याने ती मुळापासून हादरून गेली होती. स्थिर, सुरक्षित असे काहीही एका क्षणात अस्थिर, असुरक्षित बनू शकते हे ती प्रथमच पाहता होती. त्याचा अर्थ तिला कळत नव्हता आणि ती अगतिक केविलवाणेपणाने पुनः पुन्हा विचारीत होती, "येवढा वारा येतो कसा? इतका पाऊस पडतोच कसा?"

मैफल अचानक संपली, माणसे घरोघर निघून गेली, छोटीचे हुंदके चालूच होते. आईने तिला खोलीत नेले. आपल्या छातीशी तिला बिलगून घेतले. बिछान्यावर झोपवले. उद्या सकाळी छोटी रोजच्यासारखी झोपेतून जागी होईल. तेव्हा वादळ ओसरलेले असेल. छोटीला तर त्याचा विसरही पडला असेल. पण त्या वादळाचा ठसा तिच्या अबोध मनावर कुठेतरी राहील. तो जन्मभर तिचा पाठपुरावा करील. छोटी एका रात्रीत खूपच वाढलेली असेल. ती अधिक शहाणी झालेली असेल. आणि दुःखीही. यापुढे येणाऱ्या संकटांना छोटी अधिक धीराने तोंड देईल. अपयशांना ती सामोरी जाईल, निराशा, अपमान, अपेक्षाभंग ती पचवील. कारण दुःखाशी तिची तोंडओळख झालेली आहे. वादळ तिने पाहिले आहे. क्षणापूर्वीचे स्थिर एका घटकेत कसे अस्थिर होते हे तिने अनुभवले आहे.

शब्दार्थ :

■ वीकएंड- आठवड्याचा शेवट ■ डोळ्यात तरळणे - नजरेत येणे ■ कटवले जाणे - दूर करणे ■ दखल घेणे- लक्ष देणे ■ स्विमिंग पूल- पोहण्याचा तलाव ■ नॅपकिन्स- लहान रूमाल ■ डिशेस-लहान ताट ■ मैफल - संगीत सभा

स्वाध्याय :

प्र.1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

(अ) लेखिका शांता शेळके या विषयाच्या प्राध्यापिका होत्या.

(अ) हिंदी	(ब) इंग्रजी
(क) मराठी	(ड) इतिहास

(आ) 'कावेरी' या पुस्तकाचा वाङ्मयप्रकार हा आहे.

(अ) कथासंग्रह	(ब) काव्यसंग्रह
(क) कादंबरी	(ड) नाटक

(इ) मंडळी यावर खुर्च्या टाकून बसली होती.

(अ) सतरंजी	(ब) लॉन
(क) घोंगडी	(ड) गादी

(ई) छोटीचा एक चिमुकला स्विमिंग पूल याचा होता.

(अ) सिमेंटचा	(ब) रबराचा
(क) प्लास्टिकचा	(ड) मातीचा

(उ) यजमानांचा व्यवसाय हा होता.

(अ) वकिली	(ब) शिक्षक
(क) डॉक्टर	(ड) उद्योगपती

(ऊ) माणसे घरोघर निघून गेली, तरी छोटीचे हे चालूच होते.

(अ) हुंदके देणे	(ब) खेळणे
(क) वाचने	(ड) बोलणे

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- (अ) लेखिका शांता शेळके यांचे पूर्ण नांव काय ?
(आ) 'ओळख' हा ललित लेख कोणत्या मूळ पुस्तकातून निवडलेला आहे ?
(इ) यजमानांची छोटी जेमतेम किती वर्षांची होती ?
(ई) छोटी आत धावत जाऊन काय घेवून आली ?
(उ) छोटी पुनः पुन्हा कोणते प्रश्न विचारीत होती ?

प्र.3 (रा) खालील प्रश्नांची दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (अ) यजमानांच्या घराची रचना कशी होती?
- (आ) छोटी काही वेळ बाजूच्या खुर्चीवर का जाऊन बसे?
- (इ) यजमानांच्या घरी मैफल कशी रंगत असे?
- (ई) छोटी मुळापासून का हादरून गेली होती?

प्र.4 (था) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

- (अ) 'वाहवा!' 'क्या बात है' 'मार्व्हलस'.
- (आ) 'माझा स्विमिंग पूल', 'माझा स्विमिंग पूल'

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नांची पाच ते सहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- (अ) छोटीचे लाड सगळेजण कसे करत होते?
- (आ) यजमानांनी पाहुण्यांची जेवणाची सोय कशी केली होती?
- (इ) छोटी संकटांना धीराने तोंड देईल असे आईला का वाटते?

प्र.6 (वा) खालील प्रश्नांची आठ ते दहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- (अ) यजमानांच्या घरी सुंदर सहज वातावरण केव्हा व कसे तयार झाले होते?
- (आ) अचानक आलेल्या 'वादळ, पावसाचे वर्णन करा.

भाषाभ्यास :

(अ) वाक्प्रचारांचा अर्थ सांगून वाक्यात उपयोग करा.

लगट करणे, छातीशी घट्ट धरणे, मुळापासून हादरून जाणे, कटवले जाणे, आसन ठोकणे.

(आ) समानार्थी शब्द लिहा.

सूर्य, वारा, पाऊस, आई, चिंता, रात्र

उपक्रम :

- तुम्ही अनुभवलेला एक रोमहर्षक प्रसंग तुमच्या शब्दात लिहा.
- बालवयीन मुलांच्याबरोबर गप्पा गोष्टी करा व खेळा.
- मारुती चितमपल्ली यांचा 'रातवा' हा ललित लेखसंग्रह मिळवून वाचा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा.

नाखुश	शुभाशीर्वाद	चतुष्कोण
मुश्कील	उध्वस्त	निर्भर्त्सना

१. अभंग त्रिदल

संत गोरा कुंभार

परिचय :

संत गोरा कुंभार (1267-1317) संत शिरोमणि संत गोरा कुंभार यांचा जन्म 'तेर' या गावी झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव माधवबुवा व आईचे नाव रखुमाई असे होते. ते धार्मिक, सदाचरणी व विठ्ठलभक्त होते. त्यांचा प्रपंच भक्तीमय होता. संत गोरोबांचा परमार्थमार्गावरील अधिकार मोठा असल्यामुळे व वयाने मोठे असल्यामुळे सारेजण त्यांना 'गोरोबाकाका' असे म्हणत होते. ते सतत विठ्ठलाच्या नामस्मरणात गुंग असत. त्यांनी कर्मातच ईश्वर पाहिला व जीवनभर निष्काम कर्मयोगाचे आचरण केले होते.

हा अभंग 'संत गोरा कुंभार : वाङ्मय दर्शन' या प्रा. डॉ. बाबुराव उपाध्ये यांच्या पुस्तकातून घेतला आहे. भक्ती ही अव्यक्त रूप धारण करते, तेव्हा ती अद्वैताचे लक्षण बनते. परमेश्वराच्या भक्तीची व नामस्मरणाची परमेश्वराशी एकरूपता साधून अननुभूत आनंद होतो. तो शब्दातून व्यक्त करता येत नाही. हे या अभंगातून सांगितले आहे.

(मूल्य: भक्ती)

मुकिया साखर चाखावया दिधली ।

बोलता हे बोली बोलवेना ॥ 1 ॥

तो काय शब्द खुंटला संवाद ।

आपुला आनंद आधाराया ॥ 2 ॥

आनंदी आनंद गिळूनी राहणे।

अखंडीत होणे न होतिया ॥ 3 ॥

म्हणे गोरा कुंभार जीवनमुक्त होणे ।

जग हे करणे शहाणे बापा ॥ 4 ॥

संत मुक्ताबाई

परिचय :

संत मुक्ताबाई विठ्ठलपंत कुलकर्णी (1279-1297) जन्म आळंदी येथे. तेराव्या शतकातील तेजस्वी व स्पष्टवक्ती संत कवयित्री. ज्ञानदेवांपेक्षा वयाने लहान असलेली, संतमंडळात मोठे स्थान व पारमार्थिक अधिकार असलेली ही मुक्ताबाई. निवृत्तीनाथ, ज्ञानदेव, सोपानदेव यांची धाकटी बहीण होय. तिला 'मुक्ताई' असेही म्हणत. ज्ञानदेवादी भावंडांच्या सहवासातून आत्मज्ञान, भगवद्भक्ती, प्रेम, समता या विषयावरील चर्चा ऐकून मुक्ताबाईंनी अद्वैत तत्त्वज्ञान आत्मसात केले. सगुणनिर्गुणाच्या कल्पनेच्याही पलिकडे जाण्याचे सामर्थ्य तिच्या ठिकाणी होते. पंढरीमाहात्म्य, नाममाहात्म्य व संतसम गम या विषयांवर मुक्ताबाईंची अभंगवाणी व 'ताटीचे अभंग' ही रचना प्रसिद्ध आहे.

हा ताटीचा अभंग लेखिका पिरोज आनंदकर यांच्या 'संत कवयित्री' या पुस्तकातून घेतला आहे. एकदा ज्ञानदेव निराश होऊन ताटी (दार) लावून बसले असता त्यांना उद्देशून मुक्ताबाईने काही अभंग म्हटले. हे अभंग ताटीचे अभंग म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

या अभंगात मुक्ताबाईंच्या मनातील आर्त भाव व भावनोत्कटता दिसून येते.

(मूल्य : वैराग्यशीलता)

संत तेचि जाण जगी ।

दया क्षमा ज्यांचे अंगी ॥

लोभ अहंता नये मना ।

जगीं विरक्त तेचि जाणा ॥

इहपरलोकीं सुखी ।

शुध्द ज्ञान ज्यांचे मुखी ॥

मिथ्या कल्पना मागे सारा ।

ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥

संत नामदेव

परिचय :

संत नामदेव (1270-1350) मराठीतील पहिले भावकवी, आख्यानकवी, थोर विठ्ठलभक्त. संत नामदेवांच्या वडिलांचे नाव दामाशेटी व आईचे नाव गोणाई असे होते. संत जनाबाई नामदेवाच्याच घरात वाढली, नामदेवांचे घराणे विठ्ठलभक्तांचे. त्यांचे गुरु विसोबा खेचर. संत नामदेव भागवत धर्माचे पहिले संघटक व प्रचारक होते. त्यांचा 'कीर्तन संप्रदायाचे आद्य आचार्य' असाही गौरव केला जातो. संपूर्ण भारतभर प्रवास करून त्यांनी भगवद्भक्तीचा प्रचार केला. त्यांचे काही अभंग शिखांचा धर्मग्रंथ 'ग्रंथसाहेब' या ग्रंथामध्ये समाविष्ट केले आहेत.

हा अभंग 'परशुरामपंत तात्या गोडबोले' यांनी संपादित केलेल्या 'नवनीत अथवा मराठी कवितांचे वेचे' या पुस्तकातून घेतला आहे. रोजच्या प्रापंचिक जीवनात व व्यवहारात माणसाने कसे वागावे याबद्दलचा विचार प्रस्तुत अभंगात मांडला आहे.

(मूल्य : सदाचार)

पाहें पर-दारा जननी समान ॥

द्रव्यही पाषाण-सम मानीं ॥ 1 ॥

पराव्याकारणें प्राण वेंची आतां ॥

जाणें पर व्यथा अंतरींची ॥ 2 ॥

विहित संतोष धरीं बा मानसीं ॥

कीं पर-लोकासी जाणें आहे ॥ 3 ॥

सर्व काळ प्रीति संतांचीया संगें ॥

गावें अनूरागें हरी-नाम ॥ 4 ॥

सर्वा भूतीं सम ठेवूनीया बुद्धी ॥

सांडावी ऊपाधी प्रपंचाची ॥ 5 ॥

सर्व परमात्मा सर्व काळी देशीं ॥

भाव अहर्निशी दृढ धरी ॥ 6 ॥

संत-समुदाय मिळतील जेथे ॥

लोटांगणें तेथे जावें आधी ॥ 7 ॥

चिंता नको नाम्या तरसी तूं जाण ॥

सांगीतली खूण मनें माझ्या ॥ 8 ॥

शब्दार्थ :

■ मुकिया - मुका, ज्याला बोलता येत नाही असा ■ चाखावया दिधली - खायला दिली ■ बोली - वाणी, शब्द ■ पर - दुसरा ■ दारा - पत्नी, बायको ■ द्रव्य - धन, पैसा ■ पराव्याकारणे - दुसऱ्याच्या कल्याणासाठी ■ संतोष - समाधान ■ विहित - आहे त्यात ■ संतांचिया संगे - संतांच्या सहवासात ■ अनुरागे - प्रेमाने ■ समबुद्धी - समतेची बुद्धी ■ अहंता - अहंकार, मीपणा ■ ऊपाधी - विशेषण, पदवी ■ मिथ्याकल्पना - खोट्या कल्पना ■ ताटी - दरवाजा, दार ■ जननी - आई ■ पाषाण - दगड

स्वाध्याय :

प्र.1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

(अ) संत गोरा कुंभार यांचा जन्म या गावी झाला.

(अ) लातूर

(ब) कळंबा

(क) तेर

(ड) उस्मानाबाद

(आ) सर्व संत गोरोबांना असे म्हणत.

(अ) गोरा काका

(ब) गोरोबा काका

(क) संत गोरबा

(ड) गोरा माऊली

(इ) संत गोरा कुंभारांनी आयुष्यभर या योगाचे आचरण केले.

(अ) ज्ञानयोग

(ब) राजयोग

(क) निष्काम कर्मयोग

(ड) संन्यास

(ई) तेराव्या शतकातील तेजस्वी व स्पष्टवक्ती संत कवयित्री कोण ?

(अ) जनाबाई

(ब) वेणाबाई

(क) बहिणाबाई

(ड) संत मुक्ताबाई

(उ) 'ताटीचे अभंग' यांनी लिहिले.

(अ) ज्ञानदेव

(ब) संत सोपानदेव

(क) संत मुक्ताबाई

(ड) संत जनाबाई

(ऊ) नामदेवांचे गुरु हे होते

(अ) निवृत्तीनाथ

(ब) संत गोरोबा

(क) विसोबा खेचर

(ड) संत मुक्ताबाई

(ए) ताटी याचा अर्थ

(अ) दार	(ब) खिडकी
(क) ताट	(ड) भित्त

(ऐ) 'जननी'चा समानार्थी शब्द

(अ) भार्या	(ब) भगिनी
(क) माऊली	(ड) पिता

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- (अ) संत गोरा कुंभारांनी साखरेचे उदाहरण का दिले आहे?
- (आ) 'ताटीचे अभंग' याचा अर्थ सांगा.
- (इ) संत मुक्ताबाईंनी संतांचे कोणते लक्षण सांगितले आहे?
- (ई) संत मुक्ताबाईंच्या मते विरक्त कोणाला म्हणावे?
- (उ) संत मुक्ताबाईंनी ज्ञानेश्वरांना कोणती विनंती केली आहे?
- (ऊ) संत नामदेव कोणाला लोटांगण घालावे असे म्हणतात?
- (ए) परमेश्वराचे नाव कसे घ्यावे?
- (ऐ) मनात कोणता भाव दृढ धरावा?

प्र.3 (रा) खालील प्रश्नांची दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (अ) भक्तीचा आनंद शब्दातून व्यक्त करता येत नाही तेव्हा भक्ताची स्थिती कशी असते?
- (आ) संत मुक्ताबाईंनी संतांच्या सद्गुणांचे वर्णन कसे केले आहे. ते लिहा.

प्र.4 (था) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

- (अ) जग हे करणे शहाणे बापा ॥
- (आ) मिथ्या कल्पना मागे सारा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥
- (इ) सर्वकाळ प्रीति संतांचीया संगे । गावें अनुरागें हरी-नाम ॥

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नांची पाच ते सहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- (अ) संत मुक्ताबाईंनी ताटीचे अभंग कोणत्या प्रसंगी लिहिले आहेत?
- (आ) संत गोरा कुंभारांनी मुक्या माणसाचे उदाहरण का दिले आहे?

प्र.6 (वा) खालील प्रश्नांची आठ ते दहा ओळीत उत्तरे लिहा.

(अ) 'मुकिया साखर चाखावया दिधली।' या संत गोरा कुंभाराच्या अभंगाचा भावार्थ लिहा.

(आ) संत नामदेवांच्या मते माणसाने प्रापंचिक जीवनात कसे वागावे?

भाषाभ्यास

(अ) समानार्थी शब्द लिहा.

अहंता, इहलोक, जननी, दया, दरवाजा, द्रव्य, दारा, प्रीति, समुदाय, बोली

(आ) विरुद्धार्थी शब्द लिहा.

मुका, दया, शांती, मिथ्या, संतोष, अनुराग, सुखी, शहाणा,

उपक्रम :

- 'सकलसंतगाथा' या पुस्तकातील संत नामदेवांचे, संत तुकारामांचे अभंग वाचा.
- पिरोज आनंदकर यांचे 'संत कवयित्री' हे पुस्तक वाचा.
- संतांची छायाचित्रे गोळा करा.
- श्री प्र. न. जोशी यांचे 'आपले संत' हे पुस्तक वाचा.
- 'माझा आवडता संत' या विषयावर पंधरा ओळी निबंध लिहा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा.

तात्त्विक	त्र्यंबक	अश्वत्थामा
दुराभिमान	दूर्वा	निरीक्षक

२. सत्वर पाव गे मला

संत एकनाथ

परिचय :

परिचय: संत एकनाथ (1538-1599) हे पैठणचे रहिवासी. जनार्दन स्वामी हे त्यांचे गुरु असून त्यांच्यावर भागवत संप्रदायाचा प्रभाव होता. प्रपंच आणि परमार्थ यांचा समन्वय नाथांच्या जीवनात आढळतो, ज्ञानेश्वरीच्या प्रतीचे शोधन, संपादन व ज्ञानेश्वरांच्या समाधीचा पुनरुद्धार त्यांनी केला. एकनाथी भागवत, भावार्थ रामायण, रुक्मिणी स्वयंवर या त्यांच्या प्रमुख ग्रंथरचना होत. या शिवाय त्यांनी अध्यात्मिक स्फुट अभंग रचना केल्या तसेच पदे, गौळणी, भारूडे अशी विपुल व विविध प्रकारची रचना त्यांनी केली. त्यांची भारूडे सर्वाधिक लोकप्रिय असून मनोरंजनातून त्यांनी अध्यात्मिक व सामाजिक प्रबोधन केले.

प्रस्तुत भारूड नाथांचे प्रसिद्ध भारूड असून त्यात त्यांनी सासुरवाशिणीचे रूपक वापरले आहे. संसाराच्या जाचाला कंटाळून सासुरवाशीण भवानी आईला, प्रसन्न होऊन संसारातून मुक्ती दे असे मागणे मागत आहे. येथे सुनरूपी जीव हा आनंदी, निर्गुण अशा मायेला विनंती करून जीवाचा उद्धार कर असे सांगत आहे. सुनेने केलेली सासरच्या जाचाची तक्रार आणि तिचे अध्यात्माशी जोडलेले नाते यातून रंजकता, पारमार्थिक मार्गदर्शन या दोन्ही गोष्टी नाथांनी या भारूडातून साधल्या आहेत.

मूल्य - भक्ती, श्रद्धा

सत्वर पाव गे मला ।

भवानी आई रोडगा वाहीन तुला ॥

सासरा माझा गांवी गेला ।

तिकडेच खपवी त्याला ॥

सासू माझी जाच करती ।

लवकर निर्दाळी तिला ॥

जाऊ माझी फडफड बोलती ।

बोडकी कर गे तिला ॥

नणदेचे पोर किरकीर करितें ।

खरूज होउदे त्याला ॥

दादला मारून आहुती देईन ।

मोकळी कर गे मला ॥

एका जनार्दनी सगळेचि जाउं दे ।

एकटीच राहूं दे मला ॥

कढीण शब्दार्थ :

सत्वर - ताबडतोब, बोडकी-विधवा, रोडगा-देवोला वहावयाचा विशिष्ट रोट, निर्दाळी करणे - नष्ट करणे, नाश करणे.

भारुडात वापरलेली रूपके :

1) सासुरवाशिण - जीव - (सुन - जीव) 2) सासरा - अहंकार 3) सासू - देहबुद्धी 4) जाऊ - वासना 5) नणंदेच पोर - मोह 6) नणंद - आशा.

स्वाध्याय :

प्र. 1 ला खालील पर्यायातून योग्य पर्याय निवडून लिहा.

अ) रोडगा म्हणजे.....

अ) भेट वस्तू

ब) देवीला वहावयाचा विशिष्ट रोट

क) रोडाविणे

ड) बक्षिस देणे

आ) या भारुडात जागोजागी हा अलंकार आहे.

अ) यमक

ब) श्लेष

क) अनुप्रास

ड) रूपक

इ) सासुरवाशिण, कोण किरकीर करते असे म्हणते?

अ) नणंद

ब) नणंदेचे पोर

क) दादला

ड) जाऊ

प्र. 2 रा खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

अ) संसाराच्या जाचाला कोण कंटाळले आहे?

आ) एकनाथानी आपल्या भारुडात सासूसाठी कोणते रूपक वापरले आहे?

इ) सासूरवाशिणीला फडफड कोण बोलते?

प्र. 3 रा खालील प्रश्नांची दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा.

- अ) या भारुडातील सासूरवाशिणीला कोण जाच करत आहे?
आ) जीवरूपी सुन भवानी आईला काय वाहू इच्छिते?

प्र. 4 या संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

- अ) सासू माझी जाच करती । लवकर निर्दाळी तिला ॥
आ) दादला मारून आहुती देईन । मोकळी करगे मला ॥

प्र. 5 वा खालील प्रश्नाचे पाच ते सहा ओळीत उत्तर लिहा.

संत एकनाथांच्या या भारुडातून प्रकटणारे रूपक उलगडून दाखवा.

प्र. 6 वा खालील प्रश्नाचे आठ ते दहा ओळीत उत्तर लिहा

या भारुडाचा सारांश तुमच्या शब्दात लिहा

उपक्रम:

- विंचू चावला हे संत एकनाथांचे भारुड मिळवून सारांश लिहा.
- तुमच्या शाळेतल्या गायन स्पर्धेत या भारुडाचे गायन करा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा.

खपवी	निर्दाळी	किरकीर
आहुती	मोकळी	खरूज

३. सुश्लोक वामनाचा

वामन पंडित

परिचय :

वामन नरहर शेषे (1608-1695) पंडिती संप्रदायाचे प्रातिनिधीक कवी, त्यांचे संस्कृत व फारसी भाषेवर प्रभुत्व होते. त्यांचे वेदान्तविषयक, पौराणिक, आख्यानपरकाव्य, भाषांतरित श्लोकात्मक काव्य, असे वैविध्यपूर्ण लेखन प्रसिद्ध आहे. त्यांची 'यथार्थदीपिका' ही गीतेवरील टीका प्रसिद्ध आहे. 'निगम सार', 'श्रुतिसार', 'गीतार्णवसुधा' हे अध्यात्मपर ग्रंथ, 'भरतभाव', 'बालक्रीडा', 'पंचसुधा' अशी सरस आख्यानकाव्ये व भर्तृहरीच्या 'नीतिशतकाचे' सरस भाषांतर केलेले त्यांचे श्लोक प्रसिद्ध आहेत. भाषाप्रभुत्व, रचनाकौशल्य, विविध वृत्तात्मक श्लोकरचना करून 'सुश्लोक वामनाचा' ही गौरवोक्ती त्यांनी सार्थ केली आहे. यमक अलंकाराचा त्यांनी विपुल वापर केला आहे म्हणून वामन पंडिताना 'यमक्या वामन' असे संबोधले जाते.

प्रस्तुत श्लोक भर्तृहरिच्या नीतिशतकातील आहेत. हे श्लोक 'परशुरामपंत तात्या गोडबोले' यांनी संपादित केलेल्या 'नवनीत अथवा मराठी कवितांचे वेचे' या पुस्तकातून घेतले आहेत. मूर्खाची लक्षणे, नम्रता, सुसंगती इ. विचार या श्लोकांमधून मांडले आहेत.

(मूल्य : नम्रता, सुसंगती)

(वृत्त-शिखरिणी)

(1) या श्लोकात मूर्खाचे लक्षण सांगितले आहे.

बळाने काढूं ये मणि मकर-दाढेंत दडला ॥

महा-सिंधु-लाटा-तरण करूं येई भुज-बळा ॥

महा-सर्पतिंही सुम-सम धरूं ये निज-शिरीं ॥

परंतु क्षुद्राचे हृदय धरवेना क्षणभरी ॥ 1 ॥

(2) या श्लोकात दुसऱ्यावर उपकार करणारी व्यक्ती संपत्ती खूप असतानाही नम्रपणे वागते. हा त्यांचा स्वभावच असतो हे सांगितले आहे.

वृक्ष फार लवती फल-भारें ॥

लोंबती जल-द घेउनि नीरें ॥

थोर गर्व न धरी वि-भवाचा ॥

हा स्व-भाव उपकार-पराचा ॥ 2 ॥

(3) या श्लोकात अधम, मध्यम व उत्तम स्वभावाच्या माणसांच्या संगतीत माणसावर कसे परिणाम होतात हे सांगितले आहे.

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

तोयाचें परि नांवही न उरतें सं-तप्त-लोहांतरीं ॥
तें भासे नलिनी-दलावरि पहा सन्मौक्तिकाचे परी ॥
तें स्वातीस्तव अब्धि-शुक्ति-पुटकीं मोतीं घडे नेटकें ।
जाणा उत्तम-मध्यमाधम दशा संसर्ग-योगे टिके ॥ 3 ॥

(4) या श्लोकात पैशासंबंधी विचार मांडला आहे. एक द्रव्य दान करणे, दुसरे पैशा-चा उपभोग घेणे. या दोन्ही गोष्टी केल्या नाहीत तर पैशाचा नाश होतो. असा विचार मांडला आहे.

(वृत्त-वसंततिलका)

द्रव्यास हे गमन-मार्ग यथावकाश ॥
कीं दान, भोग अथवा तिसरा वि-नाश ॥
जो घे न भोग जरि, पात्र-करीं न दे ही ॥
त्याच्या धनास मग केवळ नाश पाहीं ॥ 4 ॥

(5) या श्लोकात सांगितलेल्या बारा गोष्टी हातातून नाहीशा झाल्यास जीवन वाया जाण्यास वेळ लागत नाही. म्हणून या गोष्टी वाया घालवू नका. असा विचार या श्लोकात व्यक्त केलेला आहे.

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

दुर्मित्रें नृप, संगतीस्तव यती, कीं पुत्रही लालनें ॥
वेदानध्ययने द्वि-जाति, कुल दुष्पुत्रें, खलाराधनें ॥
नासे शील, न पाहतां कृषि, मदें मा, लाज मद्यें फुका ॥
शाळ्यें मित्रपण, प्र-वास-गमनें स्नेह, प्र-मादें रुका ॥ 5 ॥

शब्दार्थ :

■ बळाने - सामर्थ्यानिशी, ताकद लावून ■ मकर - मगर ■ दाढेत-दातात ■ सिंधु - समुद्र रत्नाकर
■ महार्सिंधु - महासागर ■ महासर्प - मोठा साप ■ भुजबळ - बाहुसामर्थ्याने ■ सुम- फूल, सुमन
■ सम - सारखे ■ निज - स्वतःच्या ■ शिरीं - मस्तकावर ■ क्षुद्र - मूर्ख माणूस ■ हृदय धरवेना -
मनधरणी करणे, मनाची समजूत घालणे ■ वृक्ष - झाड ■ लवती - खाली वाकतात ■ फलभारे - फळांच्या

ओझ्याने ■ भार -ओझे ■ फल - फळ ■ लोंबति - खाली लोंबतात, जमिनीच्या दिशेने खाली येतात ■ जलद - मेघ, ढग ■ नीर - पाणी, जल ■ विभव - संपत्ती ■ उपकारपरांचा - दुसऱ्यांवर उपकार करणाऱ्यांचा ■ तोय - पाणी ■ संतप्त - अतिशय तापलेला ■ लोह - लोखंड ■ लोहांतरी - लोखंडावर ■ न उरते - शिल्लक राहत नाही ■ तें - तोच पाण्याचा थेंब ■ नलिनी - कमळ ■ दल - पाकळी ■ परी-प्रमाणे ■ सन्मौक्तिक - चांगल्या, सुंदर मोत्याप्रमाणे ■ स्वातीस्तव - स्वाती नक्षत्रामध्ये ■ अब्धि - समुद्र ■ शुक्ती पुट - शिंपला ■ शुक्तीपुटकीं - शिंपल्यात ■ यथावकाश-समयानुसार ■ गमनमार्ग - (पैसा) जाण्याचा मार्ग ■ दान-दान करणे ■ द्रव्य - पैसा, धन ■ भोग-उपभोग घेणे ■ करी - हाताने ■ पात्र - सत्पात्री ■ दे - दान देणे, ■ दुर्मित्रे - दुष्ट, स्वार्थी, लाचखाऊ मंत्र्यामुळे ■ नृप - राजा ■ यती - साधु, संन्यासी ■ लालने - अति लाड केल्याने ■ वेदानध्ययने - वेदांचा अभ्यास न केल्याने, आत्मसात केलेले ज्ञान इतरांना न दिल्याने ■ द्विजाति-ब्राह्मण जात ■ दुष्पुत्रे - दुराचारी पुत्रांमुळे ■ खल - दुष्ट ■ आराधने - सहवासाने ■ न पाहता - लक्ष न दिल्यामुळे ■ कृषि - शेती ■ मद्यें - मद्यपानाने ■ शाठ्यें - लबाडीने वागल्यास ■ मा -लक्ष्मी ■ मद - अति गर्व ■ रुका - पैसा ■ प्रमादे-चुकीच्या मार्गाने पैशाचा विनियोग केल्यास

टीपा :

■ पंचसुधा - नामसुधा, वनसुधा, वेणुसुधा, चित्सुधा, प्रियसुधा यांना पंचसुधा म्हणतात ही श्रीकृष्णभक्तीपर पाच काव्ये आहेत.

भावार्थ

1. मगरीच्या दाढेत अडकलेला मणी आपण सामर्थ्यानिशी काढू शकतो, बाहुसामर्थ्याने महासागराच्या लाटातून आपण पैलतीराला जाऊ शकतो, मोठ्या सापाला आपण फुलाप्रमाणे मस्तकावर एक वेळ धारण करू शकू. परंतु आपण क्षणभरही मूर्ख माणसाच्या मनाची समजूत घालू शकत नाही. (म्हणजेच मूर्ख माणसाच्या मनाची समजूत घालणे कठीण आहे.)
2. झाडे फळांच्या ओझ्याने खाली वाकतात. काळे ढग पाणी घेऊन (जमिनीच्या दिशेने) खाली वाकतात. थोर मनाचे लोक आपल्याजवळील संपत्तीचा गर्व करीत नाहीत. दुसऱ्यावर उपकार करणाऱ्या माणसांचा वैभवकाळ जवळ असताना नम्रपणे वागणे हा स्वभावच असतो.
3. तापलेल्या लोखंडावर पाण्याचा थेंब पडला असता तो शिल्लकही रहात नाही. (त्याचा लवलेलेशही राहत नाही) तोच पाण्याचा थेंब कमळाच्या पाकळीवर पडला असता सुंदर मोत्याप्रमाणे चमकतो. तोच पाण्याचा थेंब जर स्वाती नक्षत्रामध्ये समुद्रातील शिंपल्यात पडला तर त्याचा सुंदर मोती बनतो. यावरून संगतीने अनुक्रमे अधम, मध्यम व उत्तम अवस्था प्राप्त होतात.

4. काळानुसार द्रव्याचे खर्च होण्याचे पुढीलप्रमाणे मार्ग आहेत. दान करणे, उपभोग घेणे व द्रव्याचा नाश होणे. जो पैशाचा उपभोग घेत नाही, सत्पात्री दान करीत नाही त्याच्या पैशाला नाश होणे ही अवस्था प्राप्त होते.
5. या श्लोकात सांगितलेल्या बारा गोष्टी माणसाच्या हातातून नाहीशा झाल्यास जीवन वाया जाते म्हणून या गोष्टी वाया घालू नका. दुष्ट, स्वार्थी, लाचखाऊ मंत्र्यांच्यामुळे राजाचे जीवन नष्ट होते. प्रापंचिक माणसाच्या संगतीने संन्यासी माणसाचे जीवन नष्ट होते. मुलाचे खूप लाड केल्यामुळे तो बिघडतो. वेदांचा अभ्यास न केल्याने व आत्मसात केलेले ज्ञान इतरांना न दिल्यामुळे ब्राह्मण जात नष्ट होते. दुराचारी पुत्रांमुळे कुळाचा नाश होतो. दुष्टांच्या संगतीने शील बिघडते. शेतीकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे (शेतीची नीट देखभाल न केल्यामुळे) शेती नष्ट होते. उन्मत्तपणाच्या वागण्याने लक्ष्मी निघून जाते. मद्यपानामुळे अब्रू (प्रतिष्ठा) नष्ट होते. लबाडीने वागल्यास मैत्री नष्ट होते. सतत प्रवासाला गेल्याने स्नेह नष्ट होतो. चुकीच्या मार्गाने पैसा खर्च केल्याने पैसा नष्ट होतो.

स्वाध्याय :

प्र.1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

(अ) वामन पंडित या परंपरेतील अग्रगण्य कवी होत.

(अ) संत परंपरा	(ब) पंडिती परंपरा
(क) शाहिरी	(ड) अर्वाचीन काव्य

(आ) 'यमक्या वामन' असे यांना म्हणतात.

(अ) मोरोपंत	(ब) मुक्तेश्वर
(क) वामन पंडित	(ड) नरहरी

(इ) 'सुश्लोक वामनाचा' या कवितेतील श्लोक या पुस्तकातून घेतले आहेत.

(अ) नीतिशतक	(ब) वैराग्य शतक
(क) शृंगार शतक	(ड) केकावली

(ई) दुसऱ्यावर उपकार करणाऱ्यांचा स्वभाव हा आहे.

(अ) दान करणे	(ब) नम्र होणे
(क) कष्ट करणे	(ड) दया करणे

(उ) जल देणारा तो

(अ) जलदाई	(ब) जलद
(क) जलदाता	(ड) नभ

(ऊ) अतिलाड केल्याने

- (अ) मुलगा आनंदीत होतो (ब) सुसंस्कार होतो
(क) मुलगा बिघडतो (ड) मुलगा हट्टी होतो.

(ए) राजा व राज्य यामुळे लयाला जाते.

- (अ) दुष्ट, स्वार्थी, लाचखाऊ मंत्र्यांमुळे (ब) ऐषारामामुळे
(क) पैसा उधळल्याने (ड) आळसामुळे

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- (अ) वामन पंडितांनी आपल्या काव्यात कोणत्या अलंकाराचा विपुल प्रमाणात वापर केला आहे?
(आ) झाडे कशाच्या ओझ्याने खाली वाकतात?
(इ) थोर माणसे कशाचा गर्व करीत नाहीत?
(ई) पाण्याचा थेंब केव्हा मोत्याप्रमाणे चमकतो?
(उ) लोखंडाच्या उदाहरणातून कवीने कोणता विचार मांडला आहे?
(ऊ) धनाच्या तीन अवस्था कोणत्या?
(ए) ब्राह्मणजात कशामुळे नष्ट होत आहे असे वामनपंडितांना वाटते?
(ऐ) शेती कोणत्या कारणाने नापीक बनते?
(ओ) लक्ष्मी कोणत्या कारणाने नष्ट होते?

प्र.3 (रा) खालील प्रश्नांची दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (अ) मूर्खाचे लक्षण सांगा?
(आ) 'परोपकारी व्यक्तीचा स्वभाव संपत्तीकाळातही नम्र असतो' यासाठी कोणती उदाहरणे दिली आहेत.
(इ) सज्जनांच्या संगतीने उत्तम अवस्था प्राप्त होते हे पटवून देण्यास कोणते उदाहरण दिले आहे?
(ई) संगतीने माणसाला अधम, मध्यम अवस्था प्राप्त होते हे सांगण्यासाठी कोणती उदाहरणे दिली आहेत.

प्र.4 (था) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

- (अ) परंतु क्षुद्राचे हृदय धरवेना क्षणभरी ॥
- (आ) हा स्वभाव उपकार-पराचा ॥
- (इ) ते स्वातीस्तव अब्धिशुक्ती-पुटकीं मोती घडे नेटकें ।

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नांची पाच ते सहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- (अ) द्रव्याच्या तीन अवस्थांचे वर्णन करा.
- (आ) मूर्खाची समजूत घालणे कठीण आहे यासाठी कोणती उदाहरणे दिली आहेत.

प्र.6 (वा) खालील प्रश्नांची आठ ते दहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- (अ) परोपकारी व्यक्तींचा स्वभाव कसा असतो? हे सांगण्यासाठी कोणती उदाहरणे दिली आहेत?
- (आ) जीवनातील कोणत्या गोष्टी हातातून निघून गेल्यास जीवन वाया जाते असे कविला वाटते?

भाषाभ्यास :

(अ) समानार्थी शब्द लिहा.

मकर, सिंधु, सुम, वृक्ष, मेघ, पाणी, कमल, पैसा, कर, नृप.

(आ) विरुद्धार्थी शब्द लिहा.

उपकार, नम्र, गमन, तप्त, दुष्ट, अध्ययन, बलवान, पात्र.

(इ) खालील शब्दांचा विग्रह करून समास ओळखा.

महासर्प, महासिंधु, जलद, फलभार, गमनमार्ग, दुष्पुत्र, दुर्मित्रे.

(ई) अलंकार ओळखा.

वृक्ष फार लवती फलभारे ॥

लोंबती जल-द घेऊनी नीरें ।

थोर गर्व न धरी वि-भवाचा ॥

हा स्वभाव उपकार पराचा ।

(ई) लघुगुरु खुणा करा व वृत्त ओळखा.

1. तोयाचें परि नावही न उरतें सं-तप्त-लोहांतरी ॥
2. द्रव्यास हे गमनमार्ग यथावकाश
3. दुर्मित्रे नृप, संगतीस्तव यती, कीं पुत्रही लालने ।

(उ) संधी सोडवा

दुर्मित्रे, दुष्पुत्र, खलाराधने

उपक्रम :

- समर्थ रामदास स्वामींचे 'मनाचे श्लोक' पाठ करा.
- 'माझा आवडता कवी' यावर पंधरा ओळी निबंध लिहा.
- वामन पंडितांचे 'बालक्रीडा' हे पुस्तक वाचा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा.

निःस्पृह	निःश्वास	परीक्षक
परीक्षा	नेऊन	सूचना

४. फटका

अनंत फंदी

परिचय :

अनंत घोलप (1744-1819) हे अहमदनगर जिल्ह्यातील संगमनेरचे राहणारे उत्तर पेशवाईतील लोकप्रिय शाहीर. पिढीजात सराफी व्यवसाय सोडून ते तमाशामध्ये रममाण झाले. पुढे अहिल्याबाई होळकरांच्या उपदेशामुळे तमाशाचा त्याग करून ते कीर्तनाकडे वळले. आणि प्रसिद्ध कीर्तनकार म्हणूनही त्यांनी लौकिक मिळविला. त्यांचे सात पोवाडे व काही थोड्या लावण्या उपलब्ध आहेत. त्यांचे फटके आजही रसिकांना आवडतात. 'माधवग्रंथ' किंवा 'माधवनिधनकाव्य' ही त्यांची रचना प्रसिद्ध आहे.

'फटका' या रचना प्रकारात नीतीच्या उपदेशाचे फटके सांगून जनसामान्यांना सरळमार्गी आयुष्य व्यतीत करण्याचा उपदेश केलेला आहे. हा फटका म. ना. अदवंत यांच्या 'पैंजण' या पुस्तकातून घेतला आहे.

(मूल्य सदाचार)

बिकट वाट वहिवाट नसावी धोपट मार्गा सोडुं नको ।
संसारामधिं ऐस आपला उगाच भटकत फिरुं नको ॥
चल सालसपण धरुनि निखालस बोला खोट्या बोलुं नको ।
अंगि नम्रता सदा असावी राग कुणावर धरुं नको ।
नास्तिकपणांत शिरुनि जनाचा बोल आपणा घेउं नको ॥
भली भलाई कर काही पण अ-धर्म-मार्गा शिरुं नको ।
माय बापांवर रूसूं नको । दूर एकला बसूं नको ॥
व्यवहारामध्ये फसूं नको । कधी रिकामा असूं नको ॥
परी उलाढाली भलभलत्या पोटासाठी करूं नको ॥ १ ॥

वर्म काढुनी शरमायाला उणें कुणाला बोलू नको ।
बुडवाया दुसऱ्याचा ठेवा करुनि हेवा झटुं नको ॥
मी मोठा शहाणा धनाढ्यहि गर्व-भार हा वाहुं नको ।
एकाहून एक चढी जगामधिं थोरपणाला मिरवुं नको ॥
हिमायतीच्या बळे गरिबगुरिबांला गुरुकावुं नको ।
दो दिवसांची जाईल सत्ता अपेश माथां घेउं नको ।

बहुत कर्जबाजारी होउनि बोज आपला दवडुं नको ॥
स्नेह्यासाठी पदरमोड कर परंतु जामिन होउं नको ॥
विडा पैजेचा उचलुं नको । उणी तराजू तोलूं नको ।
गहाण कुणाचे डुंबवुं नको । असल्यावरी भीक मागुं नको ॥
नसल्यावर सांगणे कशाला गांव तुझा भिड धरूं नको ॥ 2 ॥

उगीच निंदा स्तुती कुणाची स्वहितासाठी करू नको ।
बरी खुशामत शहाण्याची ही मूर्खाची ती मैत्रि नको ॥
कष्टाची बरी भाजी भाकरी तूपसाकरेची चोरि नको ।
आल्या अतिथा मुठभर द्याया मागें पुढती पाहुं नको ॥
दिली स्थिति देवाने तीतच मानी सुख कधिं विटुं नको ।
असल्या गाठी धन संचय कर सत्कार्यी व्यय हटूं नको ॥
आतां तुजही गोष्ट सांगतो सत्कार्मा ओसरुं नको ।
सत्कीर्ती-नौबदिचा डंका गाजे मग शंकाच नको ।
सु-विचार कातरूं नको । सत्संगत अंतरूं नको ।
द्वैताला अनुसरूं नको । हरि-भजना विस्मरूं नको ।
गावयास अनंत फंदीचे फटके मागें सरूं नको ॥ 3 ॥

शब्दार्थ :

■ बिकट - कठीण ■ उलाढाली - उचापती, भानगडी, उपद्रव्याप ■ बोज - मान, रुबाव ■
हिमायत - पाठबळ, आश्रय, आधार ■ निखालस खोटा बोल - संपूर्णपणे निर्विवाद असत्य भाषा ■
वर्म - उणीव असलेली गोष्ट ■ व्यय-खर्च ■ कातरुं नको - संकोच करू नको ■ खुशामत - स्तुती
■ विटणे - कंटाळणे ■ नौबद - नगरा ■ द्वैत - दुजाभाव, भिन्नता

टीपा :

■ फटका - लोकांना नीतीच्या उपदेशाचे फटके देणारी काव्य रचना. हा शाहिरी वाङ्मयाचा एक
वैशिष्ट्यपूर्ण प्रकार आहे. त्यात लौकिक जीवन यशस्वी व्हावे म्हणून अत्यंत परखडपणे विचार
मांडलेले असतात. उपदेशाच्या भूमिकेतून फटक्याचे लेखन झालेले असते. आवेशपूर्ण, जोरकस भाषेत
'फटक्या'ची रचना केलेली असते.

स्वाध्याय :

प्र.1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

(अ) यांच्या उपदेशामुळे अनंत फंदी कीर्तनाकडे वळले.

(अ) संत नामदेव

(ब) बहिणाबाई

(क) मुक्ताबाई

(ड) अहिल्याबाई

(आ) कशाची भाजी भाकरी बरी असे अनंत फंदी म्हणतात.

(अ) जोंधळ्याची

(ब) तांदळाचीफ

(क) कष्टाची

(ड) मक्याची

(इ) कशाची चोरी करायची नाही असे अनंत फंदी म्हणतात.

(अ) सोन्याची

(ब) पैशाची

(क) तूपसाखरेची

(ड) लाडूची

(ई) कोणावर रुसू नको असे अनंत फंदी म्हणतात.

(अ) मित्रावर

(ब) पत्नीवर

(क) मायबापावर

(ड) मुलांवर

(उ) कोणाची मैत्री नको असे अनंत फंदी म्हणतात.

(अ) शहाण्याची

(ब) चोराची

(क) भिकाऱ्याची

(ड) मूर्खाची

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

(अ) कवी कोणता मार्ग सोडू नको असे म्हणतात ?

(आ) जगाचे बोलणे कशासाठी घ्यावे लागते ?

(इ) कोणाला जामीन होऊ नको असे सांगतात ?

(ई) कोणत्या कामासाठी पैसे खर्च करायला कवी सांगतात ?

(उ) नौबदीचा डंका कधी वाजेल ?

प्र.3 (रा) खालील प्रश्नांची दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा.

(अ) अंगी कोणते गुण असावेत व कोणते गुण नसावेत ?

(आ) कवी कशाचा गर्व धरू नको असे सांगतात ?

(इ) सत्ता, अपयश याबद्दल कवीने काय म्हटले आहे ?

प्र.4 (था) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

(अ) सुविचार कातरु नको । सत्संगत अंतरू नको ॥

(आ) बहुत कर्जबाजारी होऊनी । बोज आपला दवडू नको ॥

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नांची पाच ते सहा ओळीत उत्तरे लिहा.

(अ) निंदा व स्तुती या बदल कवीने काय म्हटले आहे?

(आ) या फटक्यात कवीने कोणते सद्गुण सांगितले आहेत?

प्र.6 (वा) खालील प्रश्नाचे आठ ते दहा ओळीत उत्तर लिहा.

(अ) फटका या कवितेत कवीने काय काय करू नये असे सांगितले आहे?

व्याकरण :

(अ) कवितेतील अनुप्रास अलंकाराचे एक उदाहरण लिहा.

(आ) विरुद्धार्थी शब्द लिहा.

नास्तिक, राग, उणे, धर्म, निंदा, मूर्ख, सुख.

(इ) खालील शब्दांचा विग्रह करून समास ओळखा.

सत्कर्म, स्वहित, तूपसाखर, सुविचार, हरिभजन

उपक्रम :

- कवी वि.वा. शिरवाडकर यांची 'भारतमातेची विनवणी' हा फटका वाचा.
- 'मानवी जीवनातील सदाचाराचे महत्त्व' या विषयावर दहा ओळी लिहा.
- या फटक्याचे वर्गात सामुदायिक गायन करा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा.

अल्पसंख्याक	आनुषंगिक	ऊहापोह
कानठळी	निर्भर्त्सना	मिशकील

५. अखंड

महात्मा जोतीराव फुले

परिचय :

जोतीराव गोविंदराव फुले हे (1827-1890) एकोणिसाव्या शतकातील थोर कर्ते समाजसुधारक, समतेवर आधारलेल्या समाजाची संकल्पना मांडणारे विचारवंत होत. पारंपरिक जुन्या चालीरिती, जातीव्यवस्था, वर्णव्यवस्था आणि गुलामगिरी यांच्या विरुद्ध त्यांनी क्रांतीकारक लढा दिला. शिक्षणाचा प्रवाह समाजाच्या तळागाळापर्यंत पोहोचविण्यासाठी अपार कष्ट घेतले. सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. समाज सुधारणेच्या हेतूने महात्मा फुले यांनी विपुल लेखन केले आहे. 'ब्राह्मणाचे कसब', 'गुलामगिरी', 'शेतकऱ्याचा असूड', 'इशारा', 'सार्वजनिक सत्यधर्म', 'तृतीय रत्न' इत्यादी त्यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

संतांनी ज्या प्रमाणे 'अभंग' ही काव्यरचना केली त्याप्रमाणेच महात्मा जोतीराव फुले यांनी स्वतःच्या काव्यरचनेला 'अखंड' हे नाव दिले आहे.

मानवी आचार - विचारामध्ये सत्य, ज्ञान, सद्बिवेकबुद्धी व मानवता असणे हाच मानवाचा धर्म आहे. असे प्रतिपादन खालील 'अखंडा'तून व्यक्त झाले आहे.

(मूल्य : मानवता, परोपकार)

सत्याचा जिवाळा मनाची स्वच्छता ॥	
चित्तास स्वस्थता ॥ जेथें आहे	॥ 1 ॥
जेथे जागा धीर सदाहृदयांत ॥	
सत्यवर्तनांत ॥ खर्ची घाला	॥ 2 ॥
पिडा दुःखे सोशी संकटे निवारी ॥	
गांजल्यास तारी ॥ जगामाजी	॥ 3 ॥
धीर धरूनीया सर्वां सुख देती ॥	
यशवंत होती ॥ जोती म्हणे	॥ 4 ॥
सत्याविण नाही धर्म तो रोकडा ॥	
जनांशी वांकडा ॥ मतभेद	॥ 1 ॥
सत्य सोडूं जातां वादामध्ये पडे ॥	
बुद्धीस वांकडे ॥ जन्मभर	॥ 2 ॥
सत्य तोच धर्म करावा कायम ॥	
मानवा आराम ॥ सर्व ठायी	॥ 3 ॥

मानवांचा धर्म सत्य हीच नीती ॥
 बाकीची कुनीती ॥ जोती म्हणे ॥ 4 ॥

सत्यानें वर्तावे ज्यास लोभ झाला ॥
 मानवी शोभला ॥ तोच सुखी ॥ 1 ॥

सर्व सुखी व्हावे मुळ आशा ज्याची ॥
 हाव सद्गुणाची ॥ तोच ज्ञानी ॥ 2 ॥

आपसुखदुःख पराचें जाणतो ॥
 त्यांच्याशी वर्ततो ॥ तोच धन्य ॥ 3 ॥

अशा मानवास सद्गुणी म्हणावा ॥
 भावंडी गणावा ॥ जोती म्हणे ॥ 4 ॥

(महात्मा फुले : समग्र वाङ्मय)
 अखंड क्रमांक धीर-1
 निती-3 मानवी स्त्रीपुरुष - 23

शब्दार्थ :

■ पिडा - दुःख ■ रोकडा - खरा ■ कुनीती - दुष्टनीती ■ लोभ - हाव ■ सत्य-खरे, प्रामाणिक

स्वाध्याय :

प्र.1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

(अ) महात्मा जोतीबा फुले यांनी कोणत्या समाजाची स्थापना केली.

(अ) प्रार्थना समाज	(ब) ब्राह्मो समाज
(क) सत्यशोधक समाज	(ड) आर्य समाज

(आ) महात्मा जोतीबा फुले यांचा जन्म किती साली झाला ?

(अ) 1927	(ब) 1827
(क) 1826	(ड) 1829

(इ) महात्मा फुले यांनी काव्य रचनेला कोणते नाव दिले आहे ?

(अ) अभंग	(ब) ओवी
(क) अखंड	(ड) श्लोक

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

(अ) मानवी चित्तास स्वस्थता केव्हा लाभते ?

- (आ) यशवंत होण्यासाठी कोणत्या गुणाची गरज आहे?
 (इ) मानवाचा कोणता धर्म आहे?
 (ई) ज्ञानी माणूस कोणाला म्हटले आहे?

प्र.3 (रा) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

- (अ) धीर धरूनीयां सर्वां सुख देती॥
 यशवंत होती ॥ जोती म्हणे ॥
 (आ) मानवाचा धर्म सत्य हीच नीती
 बाकीची कुनीती ॥ जोती म्हणे ॥
 (इ) आपसुखदुःख पराचें जाणतो ॥
 त्यांच्याशी वततो ॥ तोच धन्य ॥

प्र.4 (था) खालील प्रश्नांची पाच ते सहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- (अ) मानवाला यशवंत होण्यासाठी कोण कोणत्या सद्गुणांची आवश्यकता आहे?
 (आ) महात्मा फुले यांनी कोणत्या मानवाला सद्गुणी म्हटले आहे?

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नाचे आठ ते दहा ओळीत उत्तर लिहा.

- (अ) महात्मा फुले यांनी सत्याचे स्वरूप कसे स्पष्ट केले आहे?

भाषाभ्यास :

(अ) विरुद्ध अर्थाचे शब्द लिहा.

सत्य, दुःख, ज्ञानी, स्वच्छता, आशा, धर्म, सद्गुण

उपक्रम :

- 'जीवनात सद्गुणाचे महत्त्व' या विषयावर दहा ओळीत माहिती लिहा.
- महात्मा फुले यांच्या 'अखंडा'तील सद्गुण विचारांचा संग्रह करा.
- धनंजय कीर लिखित 'महात्मा जोतीराव फुले' हे चरित्र वाचा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा.

अनावृत्त	षष्ठ्यब्दीपूर्ती	मंत्रिपद
अब्रूनुकसानी	पोलीस	दीपावली

६. प्रेमस्वरूप आई !

माधव ज्युलियन

परिचय :

माधव त्रिंबक पटवर्धन (1894-1939) हे 'रविकिरण मंडळ' या प्रसिद्ध कविमंडळाचे सभासद होते. 1936 साली जळगाव येथे भरलेल्या मराठी साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. 'छंदोरचना' या ग्रंथ-ाबद्दल मुंबई विद्यापीठाची डी.लिट. ही पदवी त्यांना मिळाली. इंग्रजी व फारसी भाषेचे ते प्राध्यापक होते. 'विरहतरंग', 'नकुलालंकार', 'सुधारक' ही खंडकाव्ये 'स्वप्नरंजन', 'तुटलेले दुवे', 'मधुलहरी' इत्यादी कवितासंग्रह. गझल, सुनीत, रुबाया या काव्य प्रकारांचे लेखन, अशी विपुल रचना त्यांनी केली आहे. 'प्रणय पंढरीचे वारकरी' असे त्यांना संबोधण्यात येते.

प्रेमस्वरूप आई ही कविता 'गज्जलांजली' या पुस्तकातून घेतली आहे. 'स्वामी तिन्ही जगाचा आईविना भिकारी' असे आईच्या मोठेपणाबद्दल गुणगान केले आहे. 'आईविणे पोरका' राहिलेल्या एका मुलाच्या भावनांचे हळुवार आणि हृदयस्पर्शी चित्रण या कवितेत केले आहे. मातेच्या वियोगाने आणि आठवणीने येणारी व्याकुळता शब्दाशब्दांतून कशी व्यक्त होते. ते या कवितेतून व्यक्त झाले आहे.

(मूल्य : मातृप्रेम)

प्रेमस्वरूप आई ! वात्सल्यसिंधु आई !

बोलावु तूज आता मी कोणत्या उपायी

नाही जगात झाली आबाळ या जिवाची

तूझी उणीव चित्ती आई, तरीहि जाची

चित्ती तुझी स्मरेना काहीच रूपरेखा

आई हवी म्हणूनी सोडी न जीव हेका

विद्याधनप्रतिष्ठा लाभे आता मला ही

आईविणेपरी मी हा पोरकाच राही

सारे मिळे परंतु आई पुन्हा न भेटे

तेणे चिताच चित्ती माझ्या अखंड पेते

आई, तुझ्या वियोगे ब्रह्मांड आठवे गे !
कैलास सोडुनी ये उल्केसमान वेगे
किंवा विदेह आत्मा तूझा फिरे सभोती,
अव्यक्त अश्रुधारा की तीर्थरूप ओती !

ही भूक पोरक्याची होई न शांत आई,
पाहूनिया दुज्यांचे वात्सल्य लोचनांही
वाटे इथून जावे, तूझ्यापुढे निजावे,
नेत्री तुझ्या हसावे, चित्ती तुझ्या ठसावे !

शब्दार्थ :

■ आबाळ होणे - हेळसांड होणे ■ हेका - हट्ट ■ जाच - त्रास ■ चित्ती- मनात ■ वियोग - ताटातूट ■ उल्का - तारका ■ विदेह - देहरहीत ■ ब्रह्मांड आठवणे- खूप दुःख होणे ■ वात्सल्य - प्रेम, माया, ममता ■ ठसावे - स्थिर होणे ■ सिंधु - समुद्र, सागर

स्वाध्याय :

प्र.1 ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

(अ) माधव ज्युलियन या मंडळाचे सभासद होते.

(अ) साहित्य मंडळ	(ब) साहित्य अकादमी
(क) रविकिरण मंडळ	(ड) चंद्रकिरण मंडळ

(आ) 'सुधारक' या पुस्तकाचा साहित्य प्रकार हा आहे.

(अ) खंडकाव्य	(ब) सुनीत काव्य
(क) विडंबन काव्य	(ड) नाटक

(इ) कवीचा जीव याचा हेका सोडीना

(अ) विद्या हवी	(ब) आई हवी
(क) धन हवे	(ड) वडील हवे

(ई) काय सोडून उल्के समान वेगाने ये असे म्हंटले आहे.

(अ) कैलास	(ब) आकाश
(क) हिमालय	(ड) स्वर्ग

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- (अ) कवी माधव ज्युलियनना काय म्हणून संबोधण्यात येत असे ?
(आ) कवीचे पूर्ण नाव लिहा.
(इ) विद्याधनप्रतिष्ठा लाभूनसुद्धा कवी पोरकाच का ?
(ई) भूक पोरक्याची शांत का होत नाही ?

प्र.3 (रा) खालील प्रश्नांची तीन किंवा चार वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (अ) कवीला ब्रह्मांड का आठवत आहे?
- (आ) वात्सल्यसिंधु असे कोणाला व का म्हटले आहे?
- (इ) दुसऱ्यांचे वात्सल्य पाहून कवीला काय वाटते?

प्र.4 (था) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

- (अ) “आईविणेपरी मी हा पोरकाच राही”
- (आ) “नेत्री तुझ्या हसावे, चित्ती तुझ्या ठसावे!

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नांची आठ ते दहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- (अ) मातेच्या वियोगाने आणि आठवणीने येणारी व्याकुळता व्यक्त करा.
- (आ) अव्यक्त अश्रुधारा म्हणजे काय?

भाषाभ्यास :

(अ) खालील ओळीतील अलंकार ओळखा व लक्षणे सांगा.

- (अ) प्रेमस्वरूप आई ! वात्सल्यसिंधु आई !
- (अ) कैलास सोडुनी ये उत्केसमान वेगे

(आ) पुढील शब्दांचा विग्रह करून समास ओळखा.

वात्सल्यसिंधु, रूपरेखा, विद्याधनप्रतिष्ठा, विदेह, अव्यक्त.

(इ) वाक्प्रचारांचा अर्थ सांगून वाक्यात उपयोग करा.

आबाळ होणे, हेका न सोडणे, ब्रह्मांड आठवणे, चित्ती ठसणे.

उपक्रम :

- ‘गझल’ या काव्यप्रकाराची माहिती मिळवा.
- कवी यशवंत यांची ‘आई’ ही कविता वाचा.
- ‘जननी जन्मभूमी स्वर्गाहूनही श्रेष्ठ’ या विषयावर निबंधलेखन करा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा.

मनमिळाऊ	पश्चात्ताप	नेस्तनाभूत
प्रगतिशील	सहायक	हार्दिक

१४. व्याकरण विभाग

अलंकार

विद्यार्थी मित्रानो, आठवीच्या वर्गात अलंकारांचा अभ्यास केला आहे. नववीच्या वर्गात श्लेष, व्यतिरेक व अतिशयोक्ती या तीन अलंकारांचा अभ्यास करावयाचा आहे.

श्लेष अलंकार : जेव्हा गद्यात किंवा पद्यात एकाच शब्दातून दोन किंवा अधिक अर्थ व्यक्त होतात तेव्हा शब्द चमत्कृती साधली जाते तेव्हा 'श्लेष' अलंकार होतो. हा शब्दालंकार व अर्थालंकारही आहे.

उदा : 1. श्रीकृष्ण नवरा मी नवरी
नवरी = नववधू. 2. शिशुपाल नवरा मी न-वरी
न वरी = वरणार नाही.

उदा : हे मेघा, तू सर्वांना जीवन देतोस.
मित्राच्या उदयाने कोणास आनंद होत नाही.

व्यतिरेक : जेव्हा उपमेय हे उपमानापेक्षा श्रेष्ठ आहे असे वर्णन केलेले असते. तेव्हा 'व्यतिरेक' अलंकार होतो.

उदा : मऊ मेणाहुनि आम्ही विष्णुदास ।
कठीण वज्रास भेदू ऐसे ॥

वरील उदाहरणात 'विष्णुदास' हे उपमेय व 'मेण' हे उपमान आहे. मेणाच्या मऊपणापेक्षा विष्णुदास-ांचा मऊपणा अधिक आहे. म्हणजेच उपमानापेक्षा उपमेय श्रेष्ठ आहे असे सांगितले आहे. कठीण अशा वज्राला भेदण्याचे सामर्थ्य (काठीण्य) विष्णुदासांजवळ आहे.

उदा : तू माऊलीहून मयाळ
चंद्राहूनी शितळ ।
पाणियाहून पातळ
कल्लोळ प्रेमाचा ।

अतिशयोक्ती : जेव्हा कोणतीही कल्पना आहे त्यापेक्षा खूप फुगवून सांगितलेली असते व त्यातील असंभाव्यता अधिक स्पष्ट करून सांगितलेली असते त्यावेळी 'अतिशयोक्ती' अलंकार होतो.

उदा : जो अंबरी उफाळता खूर लागला हे
तो चंद्रमा निज तनूवरि डागलाहे ।

चंद्रावरचा डाग म्हणजे नलराजाच्या घोड्याच्या उफाळण्यामुळे त्याच्या खुराचा लागलेला डाग. हे जरी असंभवनीय असले तरी ते घडल्याचे वर्णन केल्यामुळे अतिशयोक्ती झाली.

वृत्ते

इयत्ता आठवीच्या वर्गात आपण काही अक्षरगणवृत्ते व मात्रावृत्ते यांची ओळख करून घेतली आहे. नववीच्या अभ्यासक्रमात 'मालिनी', 'शार्दूल विक्रीडित' ही अक्षरगणवृत्ते आणि आर्या व दिंडी ही मात्रावृत्ते अभ्यासायची आहेत.

अक्षरगणवृत्ते

(1) मालिनी :

अनुदिन अनुतापे तापलो रामराया
परमदिनदयाळा नीरसी मोहमाया
परम दिनद याळानी रसीमो हमाया

UUU	UUU	---	U--	U--
न	न	म	य	य

लक्षणे

- (1) अक्षर संख्या - पंधरा
- (2) गण - न न म य य
- (3) यती - आठव्या अक्षरावर

खालील उदाहरणे सोडवा.

- (अ) रघुपतिसह शय्या भूमि हे मायवाटे
- (आ) मृदु सुपथि-हुनी ही मानिते पायवाटे.
- (इ) कनक मृग म्हणे, तो पाठिसी राम लागे.
- (ई) अवचट मिळतां तें श्वान सं-तोष पावे.

(2) शार्दूलविक्रीडित :

विद्या बंधु असे विदेश गमनीं विद्या महादेवता ।
विद्या पूज्य नृपास हा नर पशू ती वेगळा तत्वतां॥
विद्यापू ज्यनृपा सहान रपशू तीवेग लातत्व त

---	UU-	U-U	UU-	--U	--U	-
म	स	ज	स	त	त	ग

लक्षणे

- (1) अक्षरसंख्या - एकोणीस
(2) गण - म स ज स त त ग
(3) यती - बाराव्या अक्षरावर

खालील उदाहरणे सोडवा.

- (अ) आम्ही कोण म्हणूनि काय पुसता? आम्ही असू लाडके
(आ) देवाचे, दिधले असे जग तयें अम्हास खेळावया.
(इ) चंद्राला दिवसा प्रकाश नसणें ये कामिनीला जरा
(ई) आम्हाला वगळा-गतप्रभ झणी होतील साप्ताहिके

(3) भुजंगप्रयात :

प्रजा हाच की वत्स भू-धेनुकेचा ॥

प्रजाहा	चकीव	त्सभूधे	नुकेचा
U--	U--	U--	U--
य	य	य	य

लक्षणे

- (1) अक्षरसंख्या - बारा
(2) गण - य य य य
(3) यती - सहाव्या अक्षरावर

खालील उदाहरणे सोडवा.

- (अ) नृपा तू करी फार सांभाळ त्याचा
(आ) कुणी दुष्ट अंगास लावील हात.

मात्रावृत्ते

(1) दिंडी :

उभा	दारी	कर	लावुनी	कपाळा
U -	--	UU	-U -	U --
1 2	2 2	1 1	2 1 2	1 2 2
	9 मात्रा			10 मात्रा

लक्षणे

मात्रा संख्या - प्रत्येक ओळीत 19 मात्रा असतात.

प्रत्येक ओळीचे दोन भाग. पहिल्या पूर्वाधात 9 व उत्तरार्धात 10 मात्रा असतात.

खालील उदाहरणे सोडवा

- (अ) दीन शेतकरी दाबुनी उमाळा (आ) 'आणि ही रे !' पुसतसे सावकार
(इ) उडे हास्याचा चहुकडे विखार । (ई) करी भक्ती चित्तात नृत्यलीला ।

(2) आर्या

गंध	नगा	देवांच्या	ज्याचा	करि	त्या	तशास	बंधन	गा
-U	U -	---	--	UU	-	U-U	-UU	-
2 1	1 2	2 2 2	2 2	1 1	2		1 2 1	2 1
1	2							
	12 मात्रा					18 लक्षणे		

(1) मात्रा संख्या - प्रत्येक ओळीत 30 मात्रा असतात

आर्याचे दोन मोठे चरण असतात. पूर्वार्ध 12 मात्रांचा व उत्तरार्ध 18 मात्रांचा असतो. पण सामान्यतः आर्येचे चार चरण मानतात. त्यातील पहिल्या व तिसऱ्या चरणांत प्रत्येकी 12 मात्रा असून, दुसऱ्या व चौथ्या चरणांत प्रत्येकी 18 मात्रा असतात.

खालील उदाहरणे सोडवा.

- (1) ऐसे म्हणुनि यशोदा उखळी दामें स्वभाग्य बांधी ते ।
बा ! त्या हितैषिणीच्या बंधन अवघड गमेल कां धीतें ? ॥
- (2) सुश्लोक वामनाचा, अभंगवाणी प्रसिद्ध तुकयाची
ओवी ज्ञानेशाची किंवा आर्या मयूरपंताची

समास

समास हा शब्द 'सम् + अस्' या संस्कृत धातूपासून तयार झाला आहे. याचा अर्थ 'एकत्र करणे' असा होतो. समासात जोडशब्द असतो. म्हणून त्या जोडशब्दातील परस्पर संबंध दाखविणारे शब्द किंवा विभक्तीचे प्रत्यय गाळून त्या शब्दांचे एकत्रीकरण केले जाते. शब्दांच्या अशा प्रकाराच्या एकत्रीकरणास 'समास' असे म्हणतात.

सामासिक शब्द - शब्दांच्या अशा एकत्रीकरणाने जो जोडशब्द तयार होतो. त्याला सामासिक शब्द म्हणतात.

विग्रह - समासातील गाळलेले प्रत्यय किंवा शब्द घालून त्याच्या अर्थाची फोड करण्याच्या पद्धतीला विग्रह असे म्हणतात.

समासाचे प्रमुख चार प्रकार आहेत.

(1) अव्ययीभाव समास	(2) तत्पुरुष समास
(3) द्वंद्व समास	(4) बहुव्रीही समास

- (1) अव्ययीभाव समास - जेव्हा समासातील पहिले पद महत्वाचे असते व ते अव्यय असते. या सामासिक शब्दाचा वापर क्रियाविशेषणासारखा केला जातो. त्याला अव्ययीभाव समास असे म्हणतात.

उदा : आजन्म - जन्मापासून, यथाशक्ती - शक्तीप्रमाणे, आमरण - मरेपर्यंत, प्रतिदिन - प्रत्येक दिवशी, गावोगाव - प्रत्येक गावी.

- (2) तत्पुरुष समास - ज्या समासातील दुसरे पद महत्वाचे असते व अर्थाच्या दृष्टीने गाळलेला शब्द किंवा विभक्तीप्रत्यय विग्रह करताना घालावा लागतो त्याला तत्पुरुष समास असे म्हणतात.

तत्पुरुष समासाचे प्रकार

- (1) विभक्ती तत्पुरुष समास - ज्या तत्पुरुष समासात विभक्तीचा किंवा विभक्तीचा अर्थ व्यक्त करणाऱ्या शब्दयोगी अव्ययाचा लोप करून ती दोन्ही पदे जोडली जातात. त्याला विभक्ती तत्पुरुष समास असे म्हणतात.

या समासाचा विग्रह करताना एका पदाचा दुसऱ्या पदाशी असलेला संबंध ज्या विभक्तीप्रत्ययाने दाखविला जातो. त्याच विभक्तीचे नाव त्या समासाला दिले जाते.

उदा : (अ) द्वितीया तत्पुरुष : कृष्णाश्रित - कृष्णाला आश्रित - येथे विग्रहात 'ला' हा द्वितीयेचा प्रत्यय आला आहे. देशगत - देशाला गत. पुढील उदाहरणे सोडवा : राजाश्रित, दुःखप्राप्त.

(ब) तृतीया तत्पुरुष - तोंडपाठ - तोंडाने पाठ - येथे 'ने' हा तृतीयेचा प्रत्यय आलेला आहे.

गुणहीन - गुणाने हीन. ईश्वरनिर्मित, भक्तीवश.

(क) चतुर्थी तत्पुरुष - क्रीडांगण - क्रीडेसाठी अंगण. या उदाहरणात 'साठी' हे शब्दयोगी अव्यय चतुर्थीचा अर्थ सांगणारे आले आहे. गायरान-गायीसाठी रान. पुढील उदाहरणे सोडवा : पोळपाट, वाटखर्च

(ड) पंचमी तत्पुरुष - ऋणमुक्त- ऋणातून मुक्त. या शब्दात 'ऊन' हा पंचमीचा प्रत्यय आलेला आहे. सेवानिवृत्त- सेवेतून निवृत्त. पुढील उदाहरणे सोडवा : जातीभ्रष्ट, चोरभय.

(इ) षष्ठी तत्पुरुष समास - राजपुत्र - राजाचा पुत्र. या विग्रहात 'चा' हा षष्ठीचा प्रत्यय आलेला आहे. देवपूजा - देवाची पूजा. पुढील उदाहरणे सोडवा : लक्ष्मीकांत, आंबराई.

(ई) सप्तमी तत्पुरुष समास - घरजावई - घरातील जावई या विग्रहात 'ई' सप्तमीचा प्रत्यय आलेला आहे. वनभोजन - वनातील भोजन. पुढील उदाहरणे सोडवा : कूपमंडूक, कलाकुशल.

(2) उपपद तत्पुरुष समास : ज्या तत्पुरुष समासामध्ये दुसरे पद धातुसाधित किंवा कृदन्त असते. त्या समासाला 'उपपद' तत्पुरुष समास' असे म्हणतात. उदा : पंकज - पंकात जन्मणारे ते, ग्रंथकार - ग्रंथ लिहितो तो. पुढील उदाहरणे सोडवा : जलद, द्विज.

(3) नञ् तत्पुरुष समास - ज्या तत्पुरुष समासातील पहिले पद नकारार्थी असते. त्यास 'नञ् तत्पुरुष समास' असे म्हणतात.

या समासात 'अ, अन्, न, ना, नि, बे, गैर' अशी अभाव किंवा निषेध दर्शविणारी पहिली पदे येतात. उदा : अयोग्य-योग्य नव्हे ते, अनादर - आदर नसलेला. पुढील उदाहरणे सोडवा : नापसंत, नावड.

- (4) कर्मधारय समास - ज्या तत्पुरुष समासातील पदे एकाच विभक्तीत म्हणजेच प्रथमा विभक्तीत असतात. तेव्हा त्याला 'कर्मधारय समास' असे म्हणतात.

या समासात पहिले पद विशेषण व दुसरे पद विशेष्य म्हणजे नाम असते. दोन्ही पदातील संबंध विशेषण-विशेष्य किंवा उपमान-उपमेय असे असते. उदा : रक्तचंदन - रक्तसारखे चंदन, मुखकमल - मुख हेच कमल, भाषांतर - अन्य भाषा, पांढरा शुभ्र - अतिशय पांढरा. पुढील उदाहरणे सोडवा : वेषांतर, नीलकमल, हिरवागार, पुरुषोत्तम.

- (5) द्विगु समास - ज्या समासातील पहिले पद संख्यावाचक असते. व त्या सामासिक शब्दावरून समुच्चयाचा अर्थ दर्शविला जातो त्याला 'द्विगु समास' म्हणतात. उदा : पंचवटी - पाच वटांचा समूह, नवरात्र - नऊ रात्रींचा समूह. पुढील उदाहरणे सोडवा : त्रिभुवन, सप्ताह.

- (6) मध्यमपदलोपी समास - जेव्हा सामासिक शब्दातील पहिल्या पदाचा दुसऱ्या पदाशी संबंध दाखविणारी मधली काही पदे लोप करावी लागतात. म्हणून या समासाला 'मध्यमपदलोपी समास' असे म्हणतात. या सामासिक शब्दांचा विग्रह करताना 'युक्त, द्वारा, पुरता, असलेला' ही गाळलेली पदे घालावी लागतात. उदा. डाळवांगे - वांगेयुक्त डाळ, पुरणपोळी - पुरण घालून तयार केलेली पोळी, चुलत सासरा - नवऱ्याचा चुलता या नात्याने सासरा. पुढील उदाहरणे सोडवा : नातसून, कांदेपोहे.

- (3) द्वंद्व समास - ज्या समासातील दोन्हीपदे अर्थदृष्ट्या प्रधान म्हणजेच समान दर्जाची असतात. त्याला 'द्वंद्व समास' म्हणतात.

याचे तीन प्रकार आहेत :

- (अ) इतरेतर द्वंद्व समास
- (ब) वैकल्पिक द्वंद्व समास
- (क) समाहार द्वंद्व समास

- (अ) इतरेतर द्वंद्व समास - ज्या समासाचा विग्रह करताना 'आणि', 'व' अशा समुच्चयबोधक उभयान्वयी अव्ययाचा उपयोग करावा लागतो त्याला इतरेतर द्वंद्व समास म्हणतात. उदा. आईवडील - आई आणि वडील, हरिहर - हरि आणि हर.

- (ब) वैकल्पिक द्वंद्व समास - ज्या समासाचा विग्रह करताना 'किंवा', 'अथवा', 'वा' अशा विकल्पबोधक उभयान्वयी अव्ययांचा उपयोग करावा लागतो त्याला वैकल्पिक द्वंद्व समास असे

म्हणतात. उदा. खरेखोटे - खरे किंवा खोटे, तीनचार - तीन किंवा चार. पुढील उदाहरणे सोडवा: पासनापास, धर्माधर्म.

- (क) समाहार द्वंद्व समास - ज्या समासातील पदांचा विग्रह करताना त्यातील पदांच्या अर्थाशिवाय त्याच जातीच्या इतर पदार्थांचाही त्यात समावेश केलेला असतो. त्याला समाहार द्वंद्व समास असे म्हणतात. उदा. मीठभाकर - मीठ, भाकरी, चटणी इतर साधे खाद्यपदार्थ वगैरे वगैरे, चहापाणी - चहा, पाणी व फराळाचे जिन्नस वगैरे वगैरे. पुढील उदाहरणे सोडवा : भाजीपाला, पालापाचोळा.
- (4) बहुव्रीही समास - ज्या समासामध्ये त्यातील दोन्ही पदांना प्राधान्य नसून त्या दोन्हीवरून सूचित होणाऱ्या तिसऱ्या पदाचा बोध होतो व त्याला प्राधान्य असते. त्याला बहुव्रीही समास असे म्हणतात.

या समासाचे तीन प्रकार आहेत.

- (अ) विभक्ती बहुव्रीही समास
(ब) नञ् बहुव्रीही समास
(क) सह बहुव्रीही समास

- (अ) विभक्ती बहुव्रीही समास - बहुव्रीही समासाचा विग्रह करताना शेवटी एक संबंधी सर्वनाम येते. हे संबंधी सर्वनाम ज्या विभक्तीत असते तिचेच नाव या समासाला देतात. उदा. : प्राप्तधन - प्राप्त आहे धन ज्याला असा तो (चतुर्थी), जितेंद्रिय - जित (जिकली) आहेत इंद्रिये ज्याने असा तो (तृतीया), दशमुख - दश आहेत मुखे ज्याला असा तो, चक्रपाणि - चक्र आहे पाणिमध्ये ज्याच्या असा तो, लंबोदर - लंब आहे उदर ज्याचे असा तो.
- (ब) नञ् बहुव्रीही समास - ज्या बहुव्रीही समासामध्ये पहिले पद 'अ, अन्, न, नि' असे नकारदर्शक असते. त्याला नञ् बहुव्रीही समास असे म्हणतात. उदा : अनंत - अंत नाही ज्याला असा तो, नीरस - नाही रस ज्यामध्ये असे ते. पुढील उदाहरणे सोडवा : अव्यय, अनादी.
- (क) सह बहुव्रीही समास - ज्या बहुव्रीही समासात पहिले पद 'सह' किंवा 'स' असे येते. त्याला सहबहुव्रीही समास असे म्हणतात. उदा : सादर- आदराने सहित असा जो, सहकुटुंब - कुटुंबाने सहित असा जो. पुढील उदाहरणे सोडवा : सनाथ, सफल.

प्रयोग

वाक्यात कर्ता, कर्म व क्रियापद हे महत्वाचे घटक. वाक्यात कर्ता, कर्म व क्रियापद यांचा परस्पर संबंध असतो. म्हणून कर्त्याची किंवा कर्माची क्रियापदाशी संबंध दर्शविणारी अशी जी रचना असते तिला व्याकरणात 'प्रयोग' असे म्हणतात.

प्रयोगाचे मुख्य तीन प्रकार आहेत.

- (1) कर्तरी प्रयोग
- (2) कर्मणी प्रयोग
- (3) भावे प्रयोग

(1) कर्तरी प्रयोग : जेव्हा वाक्यात कर्त्याच्या लिंग, वचन, पुरुषाप्रमाणे, क्रियापदाचे रूप असते किंवा बदलते तेव्हा त्यास कर्तरी प्रयोग असे म्हणतात.

कर्तरी प्रयोगाची वैशिष्ट्ये -

- (अ) कर्ता प्रथमा विभक्तीत असतो.
- (ब) कर्म प्रथमान्त, किंवा द्वितीयान्त असते.
- (क) क्रियापद कर्त्याच्या लिंगवचन पुरुषप्रमाणे असते.

उदा : (1) सीता गाणे गाते

(2) तो शाळेला जातो.

कर्तरी प्रयोगाचे दोन प्रकार आहेत.

- (अ) सकर्मक कर्तरी
- (ब) अकर्मक कर्तरी

(अ) सकर्मक कर्तरी प्रयोग - ज्या कर्तरी प्रयोगात कर्म असते म्हणजेच सकर्मक क्रियापद असते, त्याला 'सकर्मक कर्तरी' प्रयोग म्हणतात.

उदा : (1) पोपट पेरू खातो.

(2) सीता पेरू खाते.

(3) तो बैलास बांधतो.

(4) आम्ही गिरसप्पा धबधबा पाहतो.

(ब) अकर्मक कर्तरी प्रयोग - ज्या कर्तरी प्रयोगात कर्म नसते व अकर्मक क्रियापद असते, त्याला अकर्मक कर्तरी प्रयोग म्हणतात.

उदा : (1) शेवटी ती वेल वाळून गेली.

(2) तो शाळेला जातो.

(3) प्रेक्षक अस्वस्थ होते.

(4) झाड खाली पडले.

(2) कर्मणी प्रयोग : जेव्हा वाक्यात कर्माच्या लिंगवचनपुरुषाप्रमाणे क्रियापदाचे रूप असते किंवा बदलते. तेव्हा त्यास कर्मणी प्रयोग असे म्हणतात.

कर्मणी प्रयोगाची वैशिष्ट्ये -

- (अ) कर्ता तृतीया विभक्तीत असतो.
- (ब) कर्म प्रथमा विभक्तीत असते.
- (क) क्रियापद कर्माच्या लिंगवचन पुरुषाप्रमाणे असते.
- (ड) विशेषकरून क्रियापद भूतकाळी असते.

उदा : (1) आजीने गोष्ट सांगितली.

(2) हरणाने कान टवकारले.

(3) आम्ही धबधबा पाहिला.

(4) पोलिसांनी चोर पकडला.

(3) भावे प्रयोग : जेव्हा वाक्यात कर्त्याच्या किंवा कर्माच्या लिंगवचनपुरुषाप्रमाणे क्रियापद बदलत नाही. ते नेहमी तृतीय पुरुषी, नपुंसकलिंगी, एकवचनी व स्वतंत्र असते अशा प्रकारच्या वाक्यरचनेस भावेप्रयोग असे म्हणतात.

भावे प्रयोगाची वैशिष्ट्ये -

- (अ) कर्ता तृतीयान्त असतो किंवा चतुर्थी विभक्तीतही असतो.
- (ब) कर्म असल्यास कर्माची 'स' प्रत्ययी द्वितीया विभक्ती असते.
- (क) अकर्मक भावे प्रयोगात क्रियापद विध्यर्थीच असते.
- (ड) क्रियापद तृतीयपुरुषी, नपुंसकलिंगी, एकवचनी व स्वतंत्र असते.
- (ई) शक्यार्थक क्रियापदांचा नेहमी भावे प्रयोग होतो.

भावे प्रयोगाचे दोन प्रकार आहेत.

- (अ) सकर्मक भावे प्रयोग
- (ब) अकर्मक भावे प्रयोग
- (अ) सकर्मक भावे प्रयोग : ज्या भावे प्रयोगात कर्म असते. तो सकर्मक भावे प्रयोग होय.

उदा : (1) रामाने रावणास मारले.

(2) त्याने बैलास बांधले.

(3) पोलिसांनी चोरास पकडले.

(4) मांजराने उंदरास पकडले.

(ब) अकर्मक भावे प्रयोग : ज्या भावे प्रयोगात कर्म नसते. तो अकर्मक भावे प्रयोग होय.

उदा : (1) त्याने आता घरी जावे.

(2) मुलींनी आसनावर बसावे.

(3) त्याला काम करवते.

म्हणी आणि त्यांचे अर्थ

म्हणी

अचाट खाणे, मसणात जाणे.
आधी बुद्धी जाते मग लक्ष्मी जाते.
एका हाताने टाळी वाजत नाही.
ऐकावे जनाचे, करावे मनाचे
कर नाही, त्याला डर नाही.
काठी मारल्याने पाणी दुभंगत नाही.
कुसंतानापेक्षा निःसंतान बरे.
कोल्हा काकडीला राजी.
गरजवंताला अकल नसते.
गाढवाला गुळाची चव काय माहीत ?
घर फिरले म्हणजे घराचे वासेही फिरतात.
चोरांची पावले चोरांस ठाऊक.
जित्याची खोड मेल्यावाचून जात नाही.
झाकली मूठ सव्वा लाखाची
टिटवी देखील समुद्र आटविते.
एक ना धड भाराभर चिंध्या.
खाण तशी माती.
गर्जेल तो पडेल काय !
पालथ्या घड्यावर पाणी.

अर्थ

खाणे पिणे ह्याचा अतिरेक मृत्यूस निमंत्रण देतो.
आधी आचरण बिघडते, मग अवदसा येते.
भांडण एका पक्षाकडूनच होते असे नाही, दुसऱ्या
पक्षाचाही दोष असतो.
लोकांचे मत घ्यावे आणि मग आपणास प्रशस्त वाटेल,
ते करावे.
ज्याच्या हातून पाप घडलेले नाही, त्याला भीती
बाळगण्याचे कारण नाही.
खऱ्या अभेद्य गोष्टी क्षुद्र शस्त्राने भंग पावत नाहीत.
वाईट पुत्र असण्यापेक्षा पुत्र मुळीच नसलेला बरे.
फुकटात मिळालेली वस्तू प्रिय.
गरजू माणसाला निवडीचा अधिकार नसतो.
चांगल्या वस्तुचे गुण अपात्र माणसाला कळत नाहित.
प्रतिकूल परिस्थितीत लहान मोठे सर्वच उलट वागू
लागतात.
समान वृत्तीच्या माणसांना एकमेकांचे गुणदोष माहीत
असतात
काहीही झाले तरी माणसांचा वृत्ती पालटत नाहीत
आपल्या उणिवा न दाखविणे
क्षुद्र माणूसही प्रसंग पडल्यास मोठे कृत्य करू शकतो.
एका वेळी अनेक गोष्टी केल्यास एकही नीट होत
नाही
आई वडिलाप्रमाणेच मुले असतात.
जो तोंडाने नुसती बडबड करतो, त्याच्या हातून काही
होईलच याची खात्री नसते.
केलेले प्रयत्न वाया जाणे.

